

ועמדנו בדרך ערך שעה וראיתי או סעייתא דשמיא. כי בשנים הראשונים הי'נה) יהודי בעיני הגוי כזכוב — בטח לבי אשר השר הצדיק זוכר זאת²⁸. נחזור לעניינינו. מאז הלא המשרה על שכמי רבות רעות וצרות עברו על יושבי הארץ ואני עמדתי בכולם. ידוע הגלות והצרות שהי'נה) בימי קדם בעת הי'נה) יעניצערס יופטים בארץ. עד אשר נתחלף ההנהגה של המלוכה ונהרגו מהיענניצערס שבעים אלף בליה א[חר] בקושטא והלבישו אותם מלבושי פראנקוס וניתן ההנהגה ביד מלך מצרים²⁹ הוא אשר נהג בחכמה ובימיו החזיקו יהודים בקרקעות והצליחו. אולם ברבות הימים הלכו כל הקרקעות לטמיון [...]. ובשנת תקצ"ד הי' שלל גדול בעיר התאספו הערבים והבדואין ושללו שלל ובוזו בזו וטמאו את הנשים וכל אנשי העיר מקצה יצאו נקיים ערומים ויחיפים ונחבאו במערות צורים ובנקיקי [סלעים] להסתיר א"ע [את עצמם] מיד אויב. וכמה וכמה אלפים פונט השתרג על הכלל או להצילם מפחד [...]. לא ארכו הימים ובשנת תקצ"ז, ארץ רעשה ונהפכו צפת וטבריה הפוכה כמו רגע ביום דך טבת הוקרבו קרבן לה' יותר משני אלפים נפשות קדושים ונשארו תחת האבנים באין קובר, ואז נסעתי מפה עם גדולי ישראל מירושלים לראות את החורבן הגדול, ובבואנו שמה נשפך לבינו בקרבינו והי'נה) למים ונתעכבתי שמה יותר משני חדשים והעמדתי חופרים רבים להוציא את המתים מתוך ההפיכה ולהביאם לקבורה, ועלה הוצאות על זה כמה אלפים פונט סטערלינג, עד אשר הבאתי לפה את יתר הפליטה לירושלם³⁰. ופה היה ב' שנים מגיפה³¹ ואחרי בואם לפה נתהווה דבר רח"ל [רחמנא ליצלן] ומתו כחמישים ביום לא תקפץ [תקום פעמיים צרה], והצרות האלה הי'נה) עד שנת ת"ר כי בכל מוצאי שביעית הי'נה) הדבר מתרבה רח"ל, ונתדלדל הכלל אשכנזים דלה דלה. ובעת צר עמדתי בפרץ והייתי לוקח בהקפה סחורה מסוחרים ומוכרם בזול, בכדי להציל נפשות אומללים, עד אשר עלה ריבית ששים למאה ולולי עורת בני רוסלאנד להצילינו מצרות החובות הי'נה) מתמוטט הישוב הק[דוש] עד היסוד רח"ל. זכרה להם אלקים לטובה...

מוולין לצפת

דיוקנו של ר' אברהם דוב מאוורוץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה*

דוד אסק

ר' אברהם דוב מאוורוץ' [להלן: אד"ם] היה הדמות החשובה ביותר בקרב בני היישוב החסידי בארץ-ישראל בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה. במשך כשבע שנים, למן עלייתו מז'יטומיר בסוף שנת 1833 ועד למותו בצפת בסוף שנת 1840, עמד אד"ם בראש קהילת החסידים בצפת. הוא ניהל את כספי "כולל וולין" — הכולל החסידי החשוב והגדול ביותר בארץ-ישראל — וענייניו, והפך בהדרגה למנהיג החסידי הנכבד ביותר ביישוב באותה עת. ההתרחשויות הדרמטיות שפקדו את צפת ויושביה באותן שנים העמידוהו בעין הסערה. אד"ם התמודד באופן מרשים עם מצוקות הזמן ואתגריו ושימש מנהיג נערץ ורבי-השראה לחסידיו. דמותו תוארה עד כה בצורה חלקית ביותר, בעיקר במסגרת ערכים לפסיקוניים ואנציקלופדיים קצרים¹, או בתוך הספרות ההיסטוריוגרפית החסידית². להלן ייעשה ניסיון

* תודתי נתונה לפרופ' עמנואל אטקס ולפרופ' ישראל ברטל על הערותיהם המועילות. קרן הזכרון לתרבות יהודית, ניויורק, והמרכז לחקר תולדות ארץ-ישראל ויישובה של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית, סייעו לי במילגות לצורך כתיבת המחקר.

1 *The Jewish Encyclopedia*, I, New York and London 1901, p. 105 (ושם שובש שם ספרו של אד"ם בה עין ל-"Bet Hayyim"); אשכול, א, ברלין-ירושלים 1929, עמ' 366-367; האנציקלופדיה העברית, א, ירושלים תשכ"ט, עמ' 323; 157; *Encyclopaedia Judaica*, II, Jerusalem 1971, p. 157; גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ-ישראל, א, ירושלים תשל"ה, עמ' יד-יח; לקסיקון האישים של ארץ-ישראל, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 22; י' אלפסי, אנציקלופדיה לחסידות: אישים, א, ירושלים תשמ"ו, עמ' סג-סו [להלן: אנציקלופדיה לחסידות: אישים].

2 קשה לברור את הבר מן התבן בתיאורים שמקורם בבית-מדרשם של חוגים חסידיים. תיאורים אלה ספוגים הגיגראפיה ומסורות אגדיות מאוחרות וברוך כלל הם מעתיקים זה מזה. אף-על-פי-כן מצוי בהם חומר עשיר ורבי-ערך לצד מסורות פנימיות אותנטיות שאין לפסוח עליהן. דוגמאות לספרות זו, ראה: י"ה הורוויץ, ערך ציון — מקומות הקדושים שבארץ ישראל, ירושלים תש"ו, עמ' ד-ו [להלן: ערך ציון]; קונטרס "תולדות אד"ם" מאת ח"ש רייפמן, נספח למהדורת בת עין, ירושלים תשי"ט, עמ' שיז-שלג [להלן: תולדות אד"ם] (וממנו בעיקר ניוונו כל הכותבים אחריו); א' סורסקי, דמויות הוד, בני-ברק תשכ"ו, עמ' 81-103 [להלן: דמויות הוד]; י' גליס, ספר העליות לארץ-ישראל, ירושלים תשל"ד, עמ' 80-82 [להלן: ספר העליות]; י"ש גפנר, אור הגליל, ג, ירושלים תשל"ו, עמ' רסג-רפ [להלן: אור הגליל]; כתבי ר' יאשע ש"יב [מבריסק], ירושלים חש"ד [תש"ס], בהכפלה, עמ' קעט-קפב [להלן: כתבי ר"י ש"יב]; י' גרנטשטיין, ארץ ישראל של מעלה, ב, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 139-229 [להלן: א"י של מעלה]; ד' רבינוביץ, "מכתבי קודש", תפארת ישראל לחסידי בית רווין,

28 נראה, כי לאירוע זה מתייחסים דבריה המעורפלים של הליידי יהודית מונטיפיורי ביומנה: J. Montefiore, *Private Journal*, London 1836, pp. 204, 210.

29 הינצ'יריס (Janissaries) הם כוחות צבא רגלי שהיוו את אחד ממוקדי הכוח באימפריה העות'מאנית והגבילו את כוחו של הסולטן. כ-15 ביוני שנת 1826 מרדו הינצ'יריס כנגד הסולטן מחמוד השני בשל תכניותיו לבצע תהליכי מודרניזציה ואירופיזציה של הצבא, והלה טבח בהם בצורה אכזרית. ראה: ב' לואיס, צמיחתה של תורכיה החדשה, ירושלים תשל"ז, עמ' 63-67. ר' אריה נאמן הפריז במספרי ההרוגים וכרך בטעות את דיכוי הינצ'יריס עם מרד מוחמד עלי.

30 תיאור נרחב של אירועים אלה, ראה: מכתבו של ר' אריה נאמן לארגון "הפקידים והאמרכלים באמשטרדם", יערי (לעיל, הערה 24, עמ' 200), עמ' 363-367.

31 תקצ"ח-תקצ"ט.

מפורט לבחון את דיוקנו של מנהיג חסידי זה, על רקע אירועי הזמן והמקום ולאור תיעוד מגוון שברובו לא נבדק עד כה. במסגרת בחינה זו יוארו פרקים שונים בתולדותיה של העיר צפת ושל העדה החסידית הגדולה שחיה בתוכה במרוצת שנות השלושים של המאה התשע-עשרה.

"צדיק-משנה": אד"ם במזרח-אירופה

אד"ם נודע ונתפרסם, עוד במזרח-אירופה, הן כתלמיד וחבר המקורב לצדיקים מבית צ'רנוביל – "המגיד" ר' מנחם נחום ובנו "המגיד" ר' מרדכי – והן בזכות עצמו כרב, כאב"ד וכמנהיג חסידי. עם זאת ידיעותינו על חייו ועל פעולותיו במזרח-אירופה אינן רבות. את מאורעות חייו שם ניתן לשחזר מן ההסכמות הספורות שהעניק ומצורר ידיעות מקריות ששרדו, המתאייחסות בעיקר לתחנותיו האחרונות באוורוץ' ובז'יטומיר. תאריך הולדתו המדויק אינו ידוע, ויש לקבעו סביב שנת 1765³. על אביו, ר' דוד, לא ידוע דבר פרט לכך שהיה מגיד-מישרים בקהילת חמלניק (Chmielnik) שבפודוליה⁴. לאחר מות האב⁵ ירש אד"ם את משרתו בחמלניק (כ"מגיד" או כרב), ומתקופה מסוימת, כנראה לא לפני שנת 1811, גם שימש כאב"ד⁶. אד"ם שהיה

10 יח (תשמ"ז). עמ' 32-35 (להלן: מכתבי קודש); פ"ש קופלוביץ, סיפורי מרן הרמ"ח... שיפור... רבי מרדכי חיים סלונים, בני-ברק תשמ"ט, עמ' קקד (להלן: סיפורי הרמ"ח).

3 תולדות אד"ם, עמ' שיז; "בין השנים תק"ב-ה": ספר העליות, עמ' 80; ש"ח פרוש, אנציקלופדיה לחסידות: ספרים, א, ירושלים תש"ם, עמ' עג; מכתבי קודש, עמ' 32.

4 ראה: עמוד השער וכן התמצות המביא לבית הדפוס, בת עין, ירושלים תר"ו (להלן: התמצות, בת עין, תר"ו). יש להבחין בין חמלניק דנן לבין חמלניק שבפולין-קטן (גליל צומיר). כך, למשל, שגה צבי הלוי איש הורביץ ביחסו את ר' אברהם דוב אורבך (ראה עליו הערה 6 להלן) לחמלניק שבפולין, ראה: הניל, לתולדות הקהילות בפולין, ירושלים תשל"ח, עמ' 311.

5 אם אכן מילא אד"ם את מקום אביו סמוך לאחר מותו, הרי שיש להניח כי היה לפחות בן עשרים, ועל כן יש לשער כי אביו נפטר סביב שנת 1785.

6 בזמן מגוריו של אד"ם בחמלניק כיהן ר' אברהם דוב אורבך, חתנו של ר' יעקב יוסף מפולנאה, כאב"ד הקהילה. הוא נפטר, ככל הידוע, בין שנת 1811 (הסכמתו מ' בשבט תקע"א לטור חשן משפט, פולנאה תקע"א) לבין שנת 1813 (בהודעת המו"ל של ספר לקוטי פרס, פולנאה תקע"ג, מ"ב באלול תקע"ג, נוכרת הסכמתו בכרכת המיתים). בשל דעות השם והמקום היו שערבבו בין שני האישים והצמידו אף לאד"ם את שם המשפחה אורבך, ראה: תולדות אד"ם, עמ' שיז; ר' בן-צבי, "מאורעות צפת מביתו תקצ"ד ועד מרידת הדרוזים בשנת תקצ"ח", בתוך: הניל, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 115, הערה 3 (להלן: מאורעות צפת) (מאמר זה פורסם לראשונה בספונות, ז [תשכ"ג], עמ' רעה-שכב); דמויות הוד, עמ' 82; גליס (לעיל, הערה 1), שם; אנציקלופדיה לחסידות: ספרים (לעיל, הערה 3), עמ' עג – אך לא ידוע לי על קרבה משפחתית כלשהי בין שני האישים, ובשום מקום לא מצאתי את השם אורבך בזיקה לאד"ם. אין להניח שאד"ם כיהן כאב"ד בחמלניק עוד בחייו של א"ד אורבך, והדעת נותנת שמונה לתפקיד זה רק לאחר מות קודמו או, לכל היותר, לאחר שעבר לפולנאה. בשנת 1780 כבר היה א"ד אורבך אב"ד בחמלניק (על-פי שער תולדות יעקב יוסף שאותו הביא לדפוס בקארעץ תק"מ). גם כשעבר מאוחר יותר להתגורר בפולנאה (בשנת תקנ"ד הוא כבר מסכים, כאב"ד פולנאה וחמלניק, על מדרש שוחר טוב, פולנאה תקנ"ד, אך ייתכן שבמינוי תקנ"ד בהרבה והוא שהחליף את חתנו "בעל התולדות" שנפטר בשנת תקמ"ד לערך), וחמלניק נעשתה סניף לקהילתו החדשה, עדיין החשיב את חתנו "בעל התולדות" כרב, למשל, בשנת תק"ס השיא שם את בנו יוסקא לאדל בת ר' נחמן מברסלב, ראה: ר' נתן מנמירוב, חי מוהר"ג, "מקום לידתו וישיבתו", למברג 1874, עמ' ה-יא). רשימה של הסכמותיו לדפוסי פולנאה, ראה: מ' וונדר, "הדפוס העברי בפולנאה", עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 163. שניים מבניו, דוד ומשה שמעון וולף, עלו לארץ-ישראל לפני שנת 1821, התיישבו בטבריה ובצפת, שימשו כממונים (בט"ו בשבט תקפ"א ביקר דוד בחמלניק כ"שד"ר הכולל", ראה: ר' נתן מנמירוב, ימי מוהר"ג, ב, ירושלים תרס"ד, סימן טו, דף ז) והשתכחו במוצאם כבני "הרב הגאון מתמעלניק" (ראה, למשל, חתימתם על כתב המינוי של שלמה פ"ח; ר' ורפל, "לתולדות הקהילה האשכנזית בארץ ישראל", סיני, ה [תצ"ט-ת"ש], עמ' צ, צח; א' מורנגשטרן, בשליחות ירושלים, ירושלים 1987, עמ' 128, 139 [להלן: בשליחות

בחמלניק עד שנת 1817⁷; בשנה זו עבר לאוורוץ' (Owruetz), בירת מחוז אוורוץ' (פלך וולין), מקום שבו היה מוכר היטב בשל נישואיו לבתו של רב הקהילה ר' נתן נטע⁸. באוורוץ' – שעל שמה נקרא מכאן ואילך – זכה לפרסום רב, הוא שימש כאב"ד וחתן "שלטונ" היו גם כמה קהילות סמוכות⁹. אד"ם לא התמיד זמן רב בישיבתו באוורוץ' ושהה בה, לכל היותר, כעשר שנים¹⁰. בין שנת 1825 לשנת 1828 עבר לכהן בתפקיד נכבד יותר – ראב"ד ז'יטומיר והגליל,

ירושלים). במפקד מונטיפיורי משנת 1839 נזכרת דבורה מלכה, אלמנה בת 73. בת הרב מחמלניק וגבאית חברת ביקור חולים של החסידים בירושלים. היא עלתה בשנת 1810 וייתכן שהיא אחותם של דוד ומשה שמעון וולף הנזכרים, ראה: מיפקד יהודי ארץ-ישראל (תקצ"ט – 1839), (מהדורת ד"ר אסולין), ירושלים תשמ"ז, עמ' 170 (להלן: מיפקד).

7 על כך מעידה הסכמה, שנתן בחמלניק ב"ו במנחם אב תקע"ז לספרו של ר' מרדכי יפה, לבוש התכלת, שנדפס בדפוסו של ישראל ב"ק, ברדיטש תקע"ח (יש לתקן מתקע"ז לתקע"ז את תאריך ההסכמה שרשם א' יערי, "לקוטים ביבליוגרפיים: הדפוס העברי ברדיטשוב", קרית ספר, כא (תש"ד-תש"ה), מספר 51, עמ' 119-120). לאחר שעבר אד"ם לאוורוץ' שימש אחיו, ר' יוסף צבי, כמגיד-מישרים בחמלניק, ראה: הקדמה מבן אחיו הרב המתבר, בת עין, ז'טאמיר תר"י (להלן: בת עין, תר"י). הקדמה זו חוברת על-ידי ר' דוד ישראל בנו של ר' יוסף צבי דנן. ייתכן ולתקופת שהייתו של אד"ם בחמלניק יש ליחס מכתב קטוע המופיע בדפי הפתיחה של כתב-יד סידור האר"י המצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (Heb. 8° 245): "שלום לאהובי אחי... אר"י ליב נ"י הרב אב"ד ד"ק פראגא. הנה באתי להודיע שאני לומד אצל הרב הגאון הגדול המפורסם מהור"ר דוב בערוש הרב אב"ד ור"מ ד"ק חמעלניק". אמנם ייתכן והכוונה לתלמיד של א"ד אורבך.

8 כמה מכתבי תולדותיו של אד"ם מציינים, כי בהיותו בן 20, ובטרם יצאה שנה לכהונתו בחמלניק, ירש את מקומו של חותנו ר' נתן נטע, שנפטר בראש חודש אב תקמ"ה. ראה: תולדות אד"ם, עמ' שיח; א"י של מעלה, עמ' 182; ספר העליות, עמ' טו ועוד. דבר זה אינו מתקבל על הדעת, וברור שאד"ם הגיע לאוורוץ' בין י"ז באב תקע"ז (וזמן כתיבת ההסכמה בחמלניק ללבוש התכלת, ראה: לעיל, הערה 7) לבין ט"ו באלול באותה שנה (וזמן כתיבת ההסכמה באוורוץ' לחק לישראל, ראה: להלן, הערה 10). על אודות ר' נתן נטע מאוורוץ' כמעט ולא ידוע דבר. נשתמרה אנקדוטה המעידה על זיקתו לבית צ'רנוביל: "כמו שאירע להק' ר' נחום מטשארנאביל ז"ל בק"ק אירוטש ונתאכסן אצל הק' ר' נטע... ראה: ר' ישראל דוב מוילעדניק, שארית ישראל, לבוב תרכ"ד, ח ע"ב. על-פי סיפור המופיע בכתביו ר"ו ש"ב, עמ' קפא, השתתף ר' נטע בחתונתו של ר' מרדכי מצ'רנוביל. דבר תורה בשמו, ראה: ר' דוד שלמה מטולטשין, התעוררות התפלה, פיעטרקוב תרע"א, עמ' 17, סימן נג.

9 מסורת חסידית, הקובעת כי סמכותו היתה פרושה גם על קהילות נוריסק, נורודיץ' וסלאבובינה (תולדות אד"ם, עמ' שיח), מוצאת אישור בנספח ה' המובא להלן ובמכתבו של "יהודה ליבוש בן יעקב הכהן מעיר נארניסק ממדינת מוסקפ"א [=מוסקבה]", הפונה (בתקצ"ט) למונטפיורי: "ואני ממשפחות המיוחסות כאשר יעיר על משפחתי הרב הקדוש מוהר"ר אברהם דוב אשכנזי נ"י אב"ד של עה"ק צפת", ראה: כתב-יד מונטיפיורי 575, דף 45ב. כתב-יד זה שמור בספריית Jews' College בלונדון. השתמשתי בסרט מס' 6191 במכון לתצלומי כתב-יד עבריים בבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (להלן: מכתב"ע ביה"ס"ל). מספרי הדפים צוינו על-פי תוכן העניינים, שחובר בידי אליעזר הלוי, הנמצא בראשית כתב-היד (להלן יצוינו ההפניות לכתב-היד: כ"י 575).

10 בתקופת רבנותו באוורוץ' העניק אד"ם הסכמות לספרים הבאים:
(א) חק לישראל, בראשית, סלאוויטא תקפ"ה. ההסכמה ניתנה בברדיצ'ב בט"ו באלול תקע"ז. על הספר, ראה: א' יערי, "תוספות לביבליוגרפיה של דפוסי פולין-רוסיה", קרית ספר, כא (תש"ד-תש"ה), עמ' 297.
(ב) אור חדש לר' מאיר בן נתן אב"ד קארסטשוב, שדה לבן תקפ"ג. הסכמת אד"ם אינה מתוארכת, אך מדבריו שם – "לא מנעתי א"י בן מלהיות נטפל לעושי מצוה אשר קדמוני בזה" – עולה כי היו לפניו הסכמות של אחרים. יש אפוא לתארך את ההסכמה בין כ"א באלול תקע"ח, תאריך התקופה המוקדמת ביותר (של ר' בעצאל מרגליות מאוסטרהא), לבין הדפסת הספר, אחרי י"ב בטבת תקפ"ג, תאריך ההסכמה המאוחרת ביותר (של ר' שמחה ראפפורט אב"ד ראדמשלי). על הספר, ראה: א' יערי, "הערה למאמר הקודם" [על דפוסי שדה לבן], קרית ספר, כא (תש"ד-תש"ה), עמ' 214.

(ג) אור הנערב לר' אברהם אריה ליב כהנא, אוסטרהא תקפ"ד. ההסכמה היא מ"יום ב לסדר ולפרט ויברך אתו שם לפ"ק" (פרשת וישלח, י"ד בכסלו תקפ"ד), ויש להוסיף הסכמה זו לתיאורו של א' יערי, "הדפוס

בוֹיטוּמיר בירת פלך וולין פעל עד שנת 1833, שעה שהחליט לעלות לארץ-ישראל¹¹. אד"ם היה תלמיד-יחכם ששימש במשרה רבנית ממוסדת, אך בד בבד תפקד גם כמנהיג חסידי שניתן למקמו בשורה השנייה של צדיקי אוקראינה. לצד אדמו"רים ספורים – כמו ר' אברהם יהושע השל מאפטה או ר' משה צבי מסאווראן – שנודעו בעיקר בזכות עצמם ולא דווקא בזכות אבותיהם – נשלטה ההוויה החסידית באוקראינה למן שנות העשרים של המאה התשע-עשרה, כמעט באופן מוחלט. על-ידי שתי ורשלות עיקריות: בית צ'רנוביל ובית רוז'ין. "כי לפני שלשים שנה" – כותב משכיל יהודי בשנת 1867 – "חלקו הוא [=ר'] מרדכי מצ'רנוביל] ומחותנו ר' ישראל מרוז'ין ביניהם את המלוכה על כל מגורי היהודים ברוסיה וכמעט לא נשמע שם צדיק אחר בגלילות אלה"¹². ואכן חצרות חסידיות אלו, שהתחתנו זו בזו (ר' מרדכי מצ'רנוביל היה גם דוד-אמו של ר' ישראל מרוז'ין) ותחומי "שלטונן" גבלו זו בזו, קיימו ביניהן מערכת יחסים מורכבת של שיתוף פעולה לצד יריבות ועוינות¹³. אד"ם שמר, ככל הידוע לנו, על קשרים טובים עם מנהיגי שתי החצרות, הן עם ר' מרדכי מצ'רנוביל והן עם ר' ישראל מרוז'ין. טיב ויקתו הפורמלית לכל אחד מן השניים אינו ברור, אך מסתבר כי הצליח ליצור לעצמו מעמד של "צדיק-משנה" מקומי, שאמנם מנהל חצר ומנהיג עדה, אך עדיין רואה עצמו כפוף לצדיקים הבכירים והמפורסמים שבאזורו. במעמד זה לא היה אד"ם ברייה מיוחדת לעצמה, וכמותו היו עוד מספר אישים בני הזמן והמקום שעל אף ששימשו כצדיקים מקומיים, הנה הם עצמם סרו למרותם של הצדיקים המפורסמים¹⁴.

העברי באוסטרדא", עלי ספר, ב (תשל"ו), מספר 79, עמ' 170-171.
 בשנת תקפ"ה העניק אד"ם – בשבתו, ככל הנראה, עריין באוורוך – סמיכה לר' יהושע אלטשול מסלוצק. בן למשפחת "מתנגדים" מתלמידי הגר"א ור' חיים מוולוז'ין. אד"ם, כרב חסידי יחידי, צירף את סמיכתו לזו של ארבעה רבנים ליטאיים (ר' אברהם אבלי, ר' צבי הירש בן צמח ור' ישכר בער בן תנחום – מוילנה; ר' ישראל היילפרן – ממנסק). ויש בכך עדות מפתיעה הן למעמדו של אד"ם בין חוגי הלמ"רים והן לשאלת היחסים בין חסידים לבין מתנגדים ברבע הראשון של המאה התשע-עשרה (וראה עוד, להלן, עמ' 255). ראה: ש' אסף, "מגילת יוחסין של משפחת אלטשול", רשומות, סדרה חדשה, ה (תשי"ג), עמ' 62-63. אני מודה לדר' אריה מורגנשטרן שהפנה תשומת לבי למקור זה.

11 בשער בת עין, תר"ז, נרשם: "אב"ד בק"ק זיטאמיר והגליל"; בשער בת עין, תר"י: "ראב"ד דק"ק זיטאמיר ושאר קהילות". לזיטומיר עבר לאחר תקפ"ד (ראה: לעיל, סוף הערה 10). ועל כל פנים לפני תקפ"ט (על-פי תולדות אד"ם, עמ' שיח; וא"י של מעלה, עמ' 183, היה זה בתקפ"ה או בתקפ"ו; על-פי אנציקלופדיה לחסידות: אישים, עמ' סד – בתקפ"ו; על-פי ספר העליות, עמ' 81 – בתקפ"ז; אך אין הם מביאים סמך כלשהו לתאריכים אלה). בניגוד לדבריו של רייפמן (תולדות אד"ם, שם), שמתקופת רבנותו שם "לא נשארו לנו הרבה רשמים", הנה נותרה בידינו עדותו הביקורתית של אברהם דוב גוטלובר (ראה להלן, הערות 15-18) וכן הסכמה לספרו של אליעזר ש"ב בוֹיטאמיר, פרקי הנאור, לובלין תרמ"ו. הסכמתו זו של אד"ם ניתנה בוֹיטאמיר בח' בתמוז תקצ"ג (25 ביוני 1833), וזהו התאריך המאוחר ביותר שבידינו המעיד על שהותו במרחב אירופה.

12 אלכסנדר הלוי צעדערבוים, כתר כהונה, אדעסא תרכ"ז, עמ' 135.
 13 על התחרות והמאבק בין שתי החצרות, ראה: איש נעמי [=אלימלך וכסלר], "מתהום הנשיה", רשומות, ב (תרפ"ב), עמ' 179-180; ד"ל מעקלער, פון רביניס הויף (פון טשערנאָביל ביז טאַלנע), ניו יאָרק 1931, עמ' 173-185; ש"א הורודצקי, זכרונות, תל-אביב תשי"ז, עמ' 16-17. ר' מאהלר אף טען כי בשל העוינות נמנעו שתי החסידיות להתחתן זו בזו (דברי ימי ישראל – דורות אחרונים, ה, תל-אביב תשל"ו, עמ' 28); טיעון זה מופרך מעיקרו, שכן שתי השושלות באו בקשרי נישואין מסועפים בכל דור. על שיתוף הפעולה בין שתי החצרות לגבי תמיכה ביושבי ארץ-ישראל, ראה: ש"א הורודצקי, החסידות והחסידים, ג, ברלין תרפ"ג, עמ' צד (להלן: החסידות והחסידים); מאהלר, שם, שם.

14 דוגמה לצדיק כזה הוא ר' ישראל דוב, מגיד-מישרים בקהילת וילדניק (Wiednik) הסמוכה לאוורוך (נפטר בראשית שנת 1850). ר' ישראל היה מחסידיו של ר' מרדכי מצ'רנוביל, אך נקרא אדמו"ר והנהיג עדת חסידים.

מעמדו של אד"ם כ"צדיק-משנה" עשוי להתברר על-פי טיב זיקותיו ויחסיו עם הצדיקים המפורסמים שבאזורו. חשובה ביותר לקביעת זיקתו לר' ישראל מרוז'ין היא עדותו הבלתי מחמיאה של המשכיל אברהם דוב גוטלובר ששחזר בזיכרונותיו – אותם כתב בערוב ימיו ובגיל שיבה – את הנסיבות שהובילוהו לשנאתו העזה לחסידות. גוטלובר נשא לאישה בתו של חסיד רוז'ין עשיר, שהתגורר בעיר צ'רניחוב הסמוכה לזיטומיר. במקביל לנסיעותיו – "פעם או פעמיים בשנה" – אל ר' ישראל מרוז'ין, נהג חותנו של גוטלובר גם לבוא מדי פעם בפעם לזיטומיר בכדי "להשתחוות להרבי הצדיק", הלא הוא אד"ם. לאחר שנמצאו בכליו של גוטלובר הצעיר – שגר כנהוג בבית אבי אשתו – ספרי השכלה, ציווה אד"ם על חותנו של גוטלובר להדירו מנכסיו, שכן "סר חתנו מאחרי ה' ותורתו יהי אפיקורוס". גוטלובר הובא לפני אד"ם וניסה לשכנעו כי יחון אותו. אולם דבר לא עור, ואד"ם, המתואר כ"קנאי גדול (ככל הצדיקים והחסידים)", אילצו לגרש את אשתו האהובה: "לשוא שפכתי שיה לפני הצדיק מוֹיטומיר, אשר הובלתי אליו כשה לטבה, לשוא צעקתי ובכיתי, טענתי והתווכחתי, נכתם עונו לפני לבלי תת לי חנינה, ויצו על חותני במפגיע לגרשני מהסתפח בנחלתו, ואותי ציווה לתת ספר כריתות לאשתי"¹⁵.

את האירוע הזה ואת ויכוחו עם אד"ם תיאר גוטלובר בשיר ארוך, שבו ביטא את מרי שיחו, תסכולו וזעמו מול שרירות לבו ועיוורונו של "בעל המופת" השיכור, הוא אד"ם:

אחד קדוש, שותה כמים יין,
 לכופר באלהי ישראל שמהו:
 וירדוף בחרונו את זה הנער,
 יובא דיבתו אל חותנו איש בער...

על כסאו ישב הצדיק בזה-תומר [=זיטומיר]
 מעיניו התמלטו קטב ודבר:
 פתאום הרים ראשו ויתן אומר:
 הביאו הנער מעציון-חבר [=צ'רניחוב]
 שומר הסף שמע ויפתח הדלת,
 ויבוא הנער אל בית האיולת¹⁶.

גוטלובר ניסה לשכנע את אד"ם בשורת נימוקים: הוא ציין את למדנותו בתורה וטען, כי אף ר' יהודה הלוי, ר' אברהם אבן עזרא והרמב"ם נתנו מכוחם לשירה, דקדוק ופילוסופיה. על כך ענה אד"ם, כי בדורם "המינות לא פרצה עוד פרץ... לא כן דורנו, דור קלי הדעת, נפש בעל דקדוק מוסר פורעת". גוטלובר השיבו, כי ההיפך הוא הנכון והמשכילים מצויינים בערכי מוסר נעלים אך אין להם עניין ב"מוסר הבלים". בשלב זה "הצדיק התמרמר וימלא זעם" ומכיוון שלא מצא תשובה ראוייה, החליט להענישו ולהכריחו לגרש את רעותו. על אף מידת

דבר המשתקף יפה מאוסף תורתיו, שארית ישראל, לבוב תרכ"ד ומספר השבחים כידיש שנכתב אודותיו על-ידי כרוך ראטנער מאוורוטש, ספורי נפלאות, ברדיטשוב 1903. (אגב, שירו המפורסם של ח"נ ביאליק, "אמי זכרונה לברכה", מבוסס על שיחותיו של צדיק זה.) בשנות הארבעים, לאחר מותו של ר' מרדכי, נסע ר' ישראל דוב גם לר' ישראל מרוז'ין במקומו החדש בסדיגורה, ראה: שארית ישראל, יא ע"א. ראה עליו גם: י' תשבי, "צבי הרמן שפירא: מסכת חסידים", מולד, ד (תשל"ב), עמ' 711-712, הערות 185, 191.

15 ראה: א"ד גוטלובר, "זכרונות מימי נעורי", הבקר אור, ו (תרמ"א), עמ' 295-298. הצייטוט מתוך: הנ"ל, זכרונות ומסעות (מהדורת ר' גולדברג), א, ירושלים תשל"ו, עמ' 243-249 (להלן: זכרונות ומסעות). על הנסיבות שהניעו את חותנו של גוטלובר להיות חסיד רוז'ין, ראה: זכרונות ומסעות, עמ' 109-111.

16 הנ"ל, "ואלה תולדות אד"ם", הבקר אור, שם, עמ' 299-309 (הנוסח במקור הוא בכתיב חסר).

ההסתייגות המתבקשת מתיאוריו המגמתיים והרטרוספקטיביים של גוטלובר, נוכל ללמוד, על פי דרכנו, מאירוע זה שהתרחש בשלהי שנת 1829¹⁷, על מעמדו של אד"ם כ"צדיק-משנה" שאליו פונים חסידיו של הצדיק המפורסם – הוא ר' ישראל מרוז'ין. הפנייה אל אד"ם, במקרה זה, לא היתה קשורה במעמדו כרב, אלא למעמדו כצדיק המתבקש לחוות דעה בשאלות חוץ-הלכתיות, כמו היחס שיש לנקוט כלפי השכלה ומשכילים. ממקרהו הפרטי של חותן גוטלובר ניתן גם לשער, כי אותם חסידים שלא יכלו – מסיבות שונות, שאחת מהן היא המרחק הגיאוגרפי הניכר – להיראות תדיר בחצרו של הצדיק המפורסם, מצאו תחליף בחצרו של "צדיק-המשנה" הקרוב לביתם. אד"ם מצטייר אפוא כאדמו"ר לכל דבר, שחצרו מהווה מוקד משיכה לחסידים. הוא אף נהג לקבל מרואי פניו, כמקובל בקרב צדיקי אוקראינה, פתקאות בקשה ("קוויטלך") וכספי פדיונות, ובנוהג זה המשיך גם בשבתו בארץ-ישראל¹⁸. כך הצליח אד"ם ליהנות הן מן הסמכות הרבנית הממוסדת, שהקנתה לו מעמד פורמלי של רב ואב"ד במסגרת הקהילה ומוסדותיה, והן ממעמד של אדמו"ר השואב כוח מאישיותו הכריזמטית ומכרכתם ומהכרתם של הצדיקים המפורסמים.

זיקתו של אד"ם לר' מרדכי מצ'רנוביל היתה מורכבת, וכנראה, גם עמוקה ומבוססת יותר מאשר זיקתו לר' ישראל מרוז'ין, בעיקר בשל הקשרים האישיים החמים וההערכה ההדדית ששררו ביניהם עוד בחיי אביו של ר' מרדכי – ר' מנחם נחום, מייסד השושלת. נכדו של ר' מרדכי – ר' ברוך אשר בן אהרן מצ'רנוביל – אף ראה באד"ם את "משנהו" של סבו, ואם כי ייתכן ואין זו אלא שגרת לשון, בכל זאת משקפת היא את תודעתה הפנימית של חצר צ'רנוביל¹⁹.

על מעמדו של אד"ם כ"צדיק-משנה", העומד בזיקה ישירה לבית צ'רנוביל, ניתן ללמוד גם מעדות נכדו של ר' הלל מפאריטש. הלה מספר כי סבו, שהיה מתלמידיו החשובים של אד"ם (באוורוץ' או בז'יטומיר), ומאוחר יותר דמות בולטת בין חסידיו חב"ד, "היה תלמיד מובהק בגפ"ת [=גמרא, פירוש רש"י, תוספות] ופוסקים להרה"ג ח"ק [=להרב הגאון, חסידא קדישא] הצדיק מו"ה אברהם דוב... והי' מזכירו תמיד ביראת הכבוד"²⁰. ואכן ממקורות שונים עולה בבירור, כי לצד בקיאותו של אד"ם בספרות הדרוש, המוסר והקבלה, היה הוא גם למדן ואיש הלכה שעסק הן בהוראת ש"ס ופוסקים והן בפסיקת הלכה ממש²¹. אלא שבמקביל נסע ר' הלל גם לחצרו של ר' מרדכי מצ'רנוביל כדי "לקבל מפיו דרכי וסדר העבודה"²². במלים אחרות: אד"ם נתפס בעיני תלמיד בכיר כר' הלל כאישיות תורנית וכסמכות הלכתית, אלא שבכל הקשור ללימוד תורת החסידות ולחיפוש דרך עצמאית משלו בעבודת ה', לא הסתפק ר' הלל ב"צדיק-המשנה" המקומי והעדיף ללכת אל הצדיק המפורסם שבאוורו²².

17 גוטלובר מעיד, כי גורש מוויטומיר בט' בסיון תקפ"ט (9 ביוני 1829). ראה: הבקר אור, ז (תרמ"ו), עמ' 18.

18 גוטלובר מספר, כי אד"ם הוא "אחד הרבנים... אשר הקריב חותני לפניו קרבן כספו מימים ימימה". ראה: הבקר אור, ה (תר"מ), עמ' 245; זכרונות ומסעות, עמ' 148, ושם מלגלג גוטלובר על נימוקיו של אד"ם שניסה לשכנעו לחזור מעין בספרי פילוסופיה. על פדיונות שקיבל אד"ם בארץ-ישראל ראה להלן, עמ' 255.

19 בהסכמתו (מתרמ"ג) לפרכי הנאור ולעיל, הערה (11) מתייחס ר' ברוך אשר להסכמותיהם הקודמות של "מפורסמי הדור הוא אא"י [=אדוני אבי זקני]... מרדכי זצוקל"ה מטשערנאביל ומשנהו הרב המפורסם הק' כש"ת מו"ה אברהם דוב מאוורו"ש.

20 ר' הלל מפאריטש, פלח הרמון, "הצעת המוציא לאור", וילנא תרמ"ז.

21 שלושה דיונים הלכתיים נשמרו מאד"ם: שתי תשובות שלו נדפסו בסוף ספרו בת עין, תר"י, עמ' 245-254 – האחת נכתבה בוויטומיר ועוסקת בידי נידה והשנייה דנה בהיתר עגונה – ובספר עפר יעקב, ברעסליא תקצ"ט. נדפס משא-ומתן הלכתי שניהל בצפת מחבר הספר עם אד"ם (ראה להלן, הערה 118).

22 פלח הרמון (לעיל, הערה 20), שם.

22 ר' הלל נסע גם לשבות במחיצת ר' ישראל מרוז'ין, אך כשעזב את המקום אמר: "הוא צדיק עליון ולא צדיק תחתון, אבל אינו רבי שלי", ראה: "מונשיין, מגדל עז, כפר חב"ד תשי"ב, עמ' רעב-רעג.

את מיקומו של אד"ם בתוך מדרג המנהיגות של התנועה החסידית ניתן להדגים גם באמצעות עיון במספר ספרים שלהם מסר את הסכמתו. דרך הדפסתן של ההסכמות, העיצוב הטיפוגרפי שלהן, מיקומן על הדף, הסוגים השונים של תוארי הכבוד הניתנים למסכימים ועוד כיוצא באלה – עשויים לשמש חרך הצצה מקורי לנומרות המדרג החברתי מנקודת מבטם ה"עממית" של סדרים, מדפיסים ומביאים לדפוס. מחקר משווה מסוג שכזה (שככל שיקיף יותר ספרים כן תגדל אמינות ממצאיו), עשוי להביא למסקנות מאלפות באשר למעמדם, למידת פרסומם ולדירוגם החברתי המשתנה של אישי תורה רבים, בעיקר בקרב התנועה החסידית בהתפשטותה. כדוגמה לכך נציין את ההסכמות לספר לבוש התכלת (ברדיטשב תקע"ח). אלה מחולקות בבירור לשלוש קבוצות המובחנות זו מזו בצורה בולטת – הן בגודל האות בה נדפסה כל קבוצה, הן בסדר הבאתן בדף והן בתוארי הכבוד המוענקים למסכימים:

- (א) "הרבנים הגאונים המפורסמים", שהם כולם צדיקים, או בני צדיקים, ידועים (ר' אברהם יהושע השל מאפטה [במז'יבוז'], ר' ישראל בנו של ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ר' מרדכי מצ'רנוביל).
- (ב) "הרבנים המופלגים" (אד"ם, ר' יוסף בר' משה מקונסטנצין ישן, ר' יצחק איזיק אב"ד סאקליבקה [הסמוכה לברדיצ'ב]).
- (ג) "דיינים מובהקים ומפורסמים" (חברי בית-הדין של ברדיצ'ב).

גם בספר אור חדש (שדה לבן תקפ"ג), ישנה הבחנה ברורה בין ההסכמות שנתנו ר' מרדכי מצ'רנוביל ור' בצלאל מרגליות מאוסטרהא לבין הסכמותיהם של אד"ם, ר' שמחה ראפאפורט אב"ד ראדמשלי ור' מרדכי אב"ד קורץ.

ההיררכיה הפנימית בתוך עולם הצדיקות, כפי שניסו להגדירה – "צדיק-משנה" ו"צדיק מפורסם" – לא באה, כמובן, לידי ביטוי פורמלי ממוסד ומפורש ואת ביטוייה השונים עלינו ללקט מרמזים ומקטעי רמזים. כך, למשל, מוצאים אנו ב"תורת הצדיק" של ר' ישראל מרוז'ין את ההתנסחות הבאה:

דיש ב' בחינות בצדיקים: צדיק העליון וצדיק התחתון. הצדיק העליון הוא למעלה מן המדות, וצדיק התחתון הוא בתוך המדות. הצדיק העליון הוא בחי' [נת] דכר שמקבל את השפע ומשפיע למטה ע"י צדיק תחתון, וצדיק תחתון הוא בחי' נוק' [בא] שמקבל את השפע ע"י צדיק העליון ומחלק לכל העולם²³.

ייתכן ולתודעת מדרג זו התכוון גם אד"ם באחד מדרושו בזכות הענוה והכרת האדם את ערך עצמו כ"צדיק גמור" לעומת "צדיק גדול ממנו":

אמנם אמיתית השפלות והענוה שיהיה לצדיק גמור בנקל הוא כאשר מסתכל רואה צדיק גדול ממנו שעובד ה' ביראה ואהבה גדולה והכנעה ושפלות, ועי"ז [=ועל ידי זה] הוא רואה את עבודתו הקטנה מאחרת, נכנע לבו עי"ז, ויש לו באמת שפלות וענוה. אבל מי שהוא דר בין אנשים פחותי ערך, והוא באמת צדיק גמור, ואינו רואה בחי' [נה] גדולה ממנו – זה אינו יכול להיות בבחי' [נת] שפלות באמת. וזהו היתה(!) בחי' [נת] יוסף הצדיק... שתמיד היה מדמה [=משווה] עבודתו לעבודת אביו שהיה צדיק יותר ממנו²³.

23 ראובן ז"ק, כנסת ישראל, ווארשא תרס"ו, עמ' 48; מאיר הלוי מראמפאלי, עירין קדישין תניינא, בארטפעלד תרס"ז, דף ג ע"ב; וראה: מאהלר, דברי ימי ישראל (לעיל, הערה 11), עמ' 25.

23 בת עין, תר"י, וישב, דף זו ע"א.

עובדת היותו של אד"ם "צדיק־משנה", היא, כנראה, הסיבה העיקרית לכך שדמותו כמעט ולא השאירה את רישומה בספרות השבחים והאפיוזות החסידיית רבת ההיקף, שנתחברה במזרח־אירופה ממחצית המאה התשע־עשרה ואילך. מטבע הדברים שספרות זו הוקדשה בעיקרה לדמויות הידועות והמפורסמות של תנועת החסידות, ורק מעט ידיעות, תורות, שיחות או שמועות מפעילותו של אד"ם נקלטו בה ושרדו בידינו.

ספר "בת עין" והדפסתו

גם כאשר חל שינוי במעמדו של אד"ם, ומאישיות מקומית, שסמכותה מוגבלת, הפך לדמות מרכזית בעלת השפעה ניכרת בארץ־ישראל, עדיין ראה הוא את עצמו — על אף המרחק הרב — כפוף לר' מרדכי מצ'רנוביל וראה בו את רבו. דבר זה משתקף היטב מדרך הוצאתו לאור של ספר "בת עין". ספר זה — ירושתו הספרותית המרוכזת היחידה של אד"ם — נדפס לראשונה רק שש שנים לאחר מותו. זהו קובץ תורות חסידיות, מסודרות על־פי פרשיות התורה, שאותן השמיע "בלבת אש מידי שבת בשבת ומידי רגל ברגל"²⁴. בדרך כלל פירש אד"ם את פסוקי המקרא ברוח קבלית תוך הישענות על מסורת הדרוש החסידי־הקבלי ושימוש רב ובולט בחישובי גימטריה ונוטריקונים²⁵. תורותיו של אד"ם נאספו ונרשמו באופן בלתי תלוי על ידי שני תלמידים־מקורבים: ישראל מפולטשן (Fälticeni, מולדביה), מתלמידי המובהקים של אד"ם בצפת ונאמן כולל החסידים שם, שעל פי רשימותיו הובא הספר לראשונה לדפוס בשנת תר"ז²⁶; ומשולם זוסמן תלמידו הקרוב בז'יטומיר — מי שהביא את הספר לדפוס בשנת תר"י במהדורה שונה. עם זאת הטביע אד"ם על הספר את חותמו האישי, שכן "ראה בעצמו כל מה שכתבו בכל שבוע ומה שהיה נצרך להגיה בעצמו היה מגיה"²⁷.

באשר לנסיבות, שהביאו לפרסום הספר, קיימות שתי גרסאות: האחת — שאותה הביא ישראל ליב, נכד אחיו של אד"ם בהקדמתו למהדורה הראשונה (ירושלים תר"ז) — מעידה, כי בשנת תקצ"ז שהה ר' ישראל מפולטשן במזרח־אירופה, כנראה, כשר"ר מטעם כולל החסידים בצפת. כאשר ביקר בחצרו של ר' מרדכי מצ'רנוביל, הראה לו ר' ישראל את כתב־היד של

24 הקדמת הכותב, בת עין, תר"י.

25 לא נטולת עניין היא העובדה, שאד"ם מצטט בספרו גימטריה שהעתיק מכתב־יד ספר הצורך (בת עין, תר"ז), וראו דף ט ע"א). ספר זה שהיה ברשות הכעשי"ט, הועתק גם על־ידי ר' מנחם נחום מצ'רנוביל ועבר בירושה לבנו מרדכי ולנכדיו אחריו. אין ספק אפוא, שאת כתב־היד ראה אד"ם בספרייתו של ר' מנחם נחום או בבית בנו. פרופ' משה אידל ציון בפני, כי למיטב ידיעתו זהו הציטוט הישיר היחיד מתוך ספר הצורך בספרות החסידית. לפרשת שבתאינותו של ספר זה וזיקתו לבית צ'רנוביל, ראה: ז' רבינוביץ, החסידות הליטאית מראשיתה ועד ימינו, ירושלים תשכ"א, עמ' 174; ג' שלום, "פרשיות בחקר התנועה השבתאית", ציון, ו (תש"א), עמ' 89-93; ר' מונדשיין, מבוא, שבחי הכעשי"ט, ירושלים תשמ"ב, עמ' 64-58.

26 על ר' ישראל מפולטשן, ראה: מניפקד, עמ' 27; א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 174 [להלן: תוח"ן]; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 787. בפנקס החברה קדישא האשכנזית בצפת, המצוי בארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים [להלן: אמתע"ז], נזכר ר' ישראל בשנת תר"ו בברכת המתים, ראה: IL/Sa III/3k.

27 ראה: הקדמה מבן אחי הרב המחבר וכן הקדמת הכותב, בת עין, תר"י. על גלגוליו של הספר, ראה: נ' בן־מנחם, "שבילים בשדה הספר", קריית ספר, לו (תשכ"ב), עמ' 401-402; הנ"ל, בשערי ספר, ירושלים תשכ"ז, עמ' 49-53 [להלן: בשערי ספר]; ש' הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ז, עמ' 19; אנציקלופדיה לחסידות: ספרים (לעיל, הערה 3), עמ' עג-עו. בכתב־היד היחיד של בת עין, שנכתב בשנת תר"ה, מתוארכות דרשות רבות וכן נרשם מקום אמירתן, ידיעות אלה, שהושמטו במהדורות הדפוס, מאפשרות לתארך כמה מתחנות חייו של אד"ם ולהעמיק בויקה להגותו. כתב־היד נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי (7, Heb., 48 רף ואילך).

תורות אד"ם, ור' מרדכי "כל עצמותיו גיל וחדוד נתמלאו וגזר אומר להביאם לבית הדפוס". ישראל מפולטשן, שתכנן לקרוא לספר בשם תולדות אד"ם, שמח להיווכח כי גם ר' מרדכי נלהב מהרעיון: "כי גם שמי בקרבו אד"ם. ר"ת [=ראשי תבות] אברהם דוב מרדכי. ואמי ברוח קדשו כי גם לנפשי יש חלק בהספ' הזה". ר' ישראל "לא אחר מלהודיע דבר זה ע"י מכתבו אל הקודש פנימה לד"ז [=לדודי זקני, אד"ם]... ובבוא מכת' זה אל ד"ז... נתעטף ברוב ענותנותו באמרו אם כי מעולם לא עלה בדעתו להדפיסו, אולם אחרי שכן גזר דעת רצון הצדיק האלהי... מי יבא אחר המלך". ר' מרדכי העניק הסכמה להדפסת הספר, זו נשלחה אל אד"ם, אך אבדה "מסבות מאורעות הזמן" ועל כן לא נדפסה. עם זאת עמד אד"ם על כך שספרו ייקרא בשם המקורי שבחר — בת עין²⁸. אד"ם המשיך להגיה את ספרו ותכנן למוסרו להדפסה, אך מותו — בכסלו תר"א — קטע את התכנית. כמה שנים לאחר מותו עזב נכד אחיו, ישראל ליב, את צפת וחזר למזרח־אירופה "לבקש עזרה וישועה מאת אחינו ב"י שבגולה", שכן מצבו הכלכלי היה בכי רע. הוא ניצל את שהותו שם גם על מנת לקבל הסכמות וסיוע כספי להדפסת ספרו של זקנו. ר' מרדכי מצ'רנוביל כבר הלך בינתיים לעולמו, ולבניו לא רחש אד"ם — כפי שיתברר להלן — אהדה מיוחדת. ישראל ליב נסע אפוא לסדיגורה ושם פגש בר' ישראל מרוזין, שהעניק לו את ברכתו וציווה עליו להדפיס את הספר אך ורק בארץ הקודש "ולא להדפיסם בחו"ל"²⁹. ואמנם הספר נדפס לראשונה בשנת תר"ז בירושלים, בדפוס של ישראל ב"ק יידרו של אד"ם.

גרסה אחרת מובאת בהקדמתו של משולם זוסמן מז'יטומיר למהדורה השנייה (זיטאמיר תר"ט). מדבריו עולה, כי הוא היה הראשון שהחל ברישום תורותיו של אד"ם. עוד לפני שעלה אד"ם לארץ־ישראל, הראה לו משולם את כתב־היד, אך אד"ם נמלך בדעתו והחליט, כי עדיף שיקח עמו את כתב־היד ואת תשובתו הסופית יודיע רק לאחר שיתיישב בארץ. ואכן לאחר זמן שלח אד"ם את הספר בתוספת דרושים חדשים, שאותם רשם ישראל מפולטשן, והודיע, כי הוא מוכן להדפיסם "באם שישכימו צדיקי הדור להדפיסו וביחוד ה"ה ידידי הרב הצדיק המפורסם מו"ה מרדכי". ר' משולם נסע לצ'רנוביל (אולי בצוותא עם ר' ישראל שהביא עמו את כתב־היד? אם כי אין עדות לכך) ושם קיבל את הסכמתו של "הצדיק המפורסם". סגירת בתי הדפוס העבריים בוולין והמרחק הרב לוויילנה, שעדיין פעל בה דפוס עברי, הם שעכבו — לדברי משולם זוסמן — את הדפסתו של הספר עד לפתיחתו המחודשת של בית דפוס עברי בז'יטומיר³⁰. גרסתו של משולם נראית אותנטית יותר, שכן הוא מעיד על עצמו את פרטי האירוע ומן הסתם אינו חשוד בשכתובו. לעומתה נכתבה הגרסה הראשונה על ידי נכד אחיו של אד"ם, שפרטי האירוע הגיעו אליו בדרך עקיפה, בשלב מאוחר ובצורה מקוטעת, וייתכן

28 שם יוצא דופן זה הועדף כהיותו גימטריה של "אברהם דוב בער" (התנצלות, בת עין, תר"ז). הקדמת הכותב, בת עין, תר"י). בהעקת הקדמת הכותב שבמהדורת בת עין, זיטאמיר תרכ"ט, נוסף הנימוק הבא: "מפני שהכנסתי בהכתבים קדושת אי"י אשר עיני ה' אלהיך בה תמיד", סיבה אפשרית נוספת להעדפת השם בת עין על פני תולדות אד"ם היא, כי שנתיים קודם הדפסתו, בשנת תר"ה, הופיע בדפוס ישראל ב"ק בירושלים ספרו של ר' משה דוד אשכנזי מטאלטשיב שנקרא תולדות אדם.

29 ר' ישראל מרוזין רחש חיבה מיוחדת לספריהם של מנהיגים חסידים שעלו לארץ־ישראל. כך, למשל, יום את הדפסת חסד לאברהם, טשערנאוויץ תר"א ובו דרושים מסבו ר' אברהם "המלאך" ומר' אברהם מקאליסק, לספר צורפה גם הסכמתו של ר' ישראל שנכתבה כחודש לפני מותו. הוא גם העניק לכתביו של ר' חיים טיראר מצ'רנובין שהיו לפניו את השם ארץ החיים (על־פי הקדמת המו"ל, ארץ החיים, ליקוטים לתנ"ך, טשערנאוויץ תרכ"א).

30 הקדמת הכותב, בת עין, תר"י. בית־הדפוס בז'יטומיר נפתח בשנת תר"ז על־ידי בני משפחת שפירא, מייסדי דפוס סלאוויטא, שבעטיים נסגרו בשנת 1836 בפקודת השלטונות כל בתי־הדפוס העבריים ברוסיה (למעט זה שבוויילנה), ראה: ש' גינזבורג, כתבים היסטוריים, תל־אביב תשי"ד, עמ' 40-54, [לתולדות מעשה הדפוס בישראל].

שהחסיר או שינה (מדעת?) כמה מפרטי הסיפור³¹. על כל פנים, שתי המהדורות מתעלמות זו מזו, ואפשר שמהדורת ירושלים נדפסה במספר קטן של עותקים וכלל לא נודעה בויטומיר³². בין כך ובין כך יש לשער, כי לאד"ם היה עניין רב, ומלכתחילה, בפרסום ספרו. דבר זה בא לידי ביטוי מפורש הן בגרסתו של משולם זוסמן, והן בעובדה שבספר נקלטו דרושים שהשמיע אד"ם בימי ילדותו ואיש מלבדו לא יכול היה לרושםם³³. את הצטנעותו ואת קבלת "גזירת" הצדיק יש אפוא לראות כדגם מסורתי של התנהגות ענוותנית של תלמיד המבקש לזכות בברכת רבו ובעידודו. עם זאת ראוי להעיר, כי ר' מרדכי מצ'רנוביל ור' ישראל מרוז'ין לא נזכרים בספר אף לא פעם אחת, ובכלל מעטים האישים המצוטטים בו באופן ישיר³⁴, ונעדרות, כמעט לחלוטין, רמיוות אקטואליות.

עלייתו של אד"ם לארץ-ישראל ורקעה

בסוף שנת תקצ"ג, או בראשית שנת תקצ"ד (1833), "לעת זקנתו" והוא בן 65 לערך, עזב אד"ם את משרתו הנכבדה בויטומיר ו"תקע אהל קדשו בארץ החיים בעה"ק צפת בגליל העליון"³⁵. בניגוד לדעה הרווחת במחקר, כאילו בשנת תק"ץ כבר היה אד"ם בצפת, ואף חתם – יחד עם מנהיגים ארץ-ישראלים אחרים – על איגרת השליחות המפורסמת לעשרת השבטים – מתברר כי לדעה זו אין כל יסוד במקורות³⁶. לצפת הגיע אד"ם בשנת תקצ"ד³⁷. יחד עמו, או

31 כך, למשל, מנה הנכר בהתנצלותו שני נימוקים לבחירת השם "בת עין", אך הביא רק אחד מהם. שכן השני "נשכח ממנו". אגב אורחא נעיר, כי ש"א הורוצקי טעה בכותבו, כי מחבר ההתנצלות הוא בנ[?] של אד"ם, ראה: עולי ציון, תל-אביב תש"ז, עמ' 170 [להלן: עולי ציון]; החסידות והחסידים, ב, תל-אביב תשי"א, עמ' קצו-קצח.

32 השווה לדבריו המעניינים של הצדיק ר' שלמה מרדומסקי: "והספר הזה (=בת עין) נדפס במספר קטן, רק איזה מאות ספרים עבור אנשי שלומיר", ראה: יצחק מרדכי הכהן ראבינאוויץ, עטרת שלמה, פיערקוב תרפ"ו, עמ' יג-יד (הובא בתולדות אד"ם, עמ' שלב-שלג).

33 למשל, "דבר זה אמרתי בימי ילדותי", בת עין, תר"ז, וישב, דף יט ע"א; "דבר זה הוא מימי ילדותי ואין אני זוכר אם אני אמרתי או שמעתי אותו", שם, דרוש לחנוכה, דף קז ע"א. אמנם גם ישראל ליב ציון בהתנצלותו, כי לאחר הסכמתו של ר' מרדכי נרתם אד"ם להכנת הספר ולעריכתו "למען יצא נקי לבית הדפוס".

34 מפתח חלקי של אישים המצוטטים בספר נרשם במהדורת בת עין, ירושלים תשי"ט, עמ' יב, שטז. לבד מאביו ומחמיו מצטט אד"ם דברים ששמע באופן אישי מר' לוי יצחק מברדיצ'ב (תר"ז, דף פה ע"ב; תר"י, דף מז ע"ב); ר' הירש לייב מאליק (תר"ז, דף מח ע"ב); ר' זאב וולף מויטומיר (תר"י, דף יא ע"א ובמקבילה תר"ז, דף יג ע"א הושמט השם); ר' ליב כהן מנורודין (תר"ז, דף כה ע"ב); ר' אברהם יהושע השל מאפטה (תר"ז, דף טו ע"ב, פא ע"ב); ר' מנחם נחום מצ'רנוביל (תר"ז, דף ז ע"א, סג ע"א, עו ע"ב, פו ע"א; תר"י, דף עט ע"א, קד ע"ב) וכן מצוטטים דברי תורה רבים ממנו לאורך הספר; ר' משה חיים אפרים מסדילקוב (תר"י, דף קטו ע"א). לא אנציקלופדיה לחסידות: אישים, עמ' 88) או של ר' מרדכי מקרמניץ (כך ד' הלחמי, חכמי ישראל, ב, בני-ברק תש"ם, עמ' רסו-רסח; ר' הלפרין, אטלס עץ-חיים, ט, תל-אביב תשי"ב, עמ' 50) והדברים בטעות יסודם. שער בית עין, תר"ז. לאפיון סוג עלייתו של אד"ם – תלמידי חכמים בודדים בגיל שיבה המשתייכים לעילית הלמדנית של יהודי מורחא-אירופה – ראה: י' ברטל, "יהודי מורחא-אירופה וארץ-ישראל (1777-1881)", קתדרה, 16 (תש"ם), עמ' 8. אולם כפי שניזכר להלן, עלה אד"ם לארץ בחבורה משפחתית מורחבת שגרה אחריה גם קבוצת תלמידים וחסידים.

36 איגרת זו – מראש-חודש חשוון תקצ"א (18 באוקטובר 1830) שחתום עליה, כביכול, גם "אברהם דוב בער: מנגיח ומנהיג בצפת ת"ו" – נדפסה לראשונה על-ידי ארגון הפקידים והאמרכלים באמשטרדם (חש"ד, כנראה תקצ"א) בחתימתו של ר' ישראל משקלוב, ממנהיגי העדה הפרושיית בצפת, אך ללא שמות חותמים נוספים. כך הוא גם במהדורתו של א' נאיבואיר שלפניו היתה הדפסת הפקוא"מ, ראה: "עניני עשרת השבטים", קבץ על יד ד' (תרמ"ח), עמ' 51-59. והנה מתברר, כי הראשון שהוסיף את שמות החותמים הוא

ממש בעקבותיו, עלתה גם חבורת אנשים נוספים³⁸, ביניהם כמה קרובים ובני משפחה³⁹. על

אליקים כרמולי בספרו מבשרת ציון, חמ"ד (בריסל) תר"א, עמ' כא-ג) נדפס פעם נוספת על-ידי א"מ לונץ, ירושלים תרמ"ה). לדבריו של כרמולי, בהקדמתו לקונטרס, נשלח אליו נוסח האיגרת בסוף שנת תקצ"ה על-ידי ר' משה סוזין מירושלים. מכאן שייחכן שהשיבוש נפל כבר במכתבו של סוזין, אך אפשר שהחתימות זיפו על-ידי כרמולי, על זיפוי וחוסר אמינותו של כרמולי, ראה: ג' שלום, "ס' שבילי דירושלם המיוחס לר' יצחק חילו – מזויף", מאסף ציון, ו (תרצ"ד), עמ' לט-נג; ר' תא"שמע, "ענייני ארץ-ישראל", שלם, א (תשל"ד), עמ' 83. אף שיערי השתמש בדפוס הראשון של הפקוא"מ, הוא צירף למהדורתו את החתימות שבנוסח כרמולי, ללא שידע כי בתקצ"א עוד היה אד"ם בחוץ לארץ ולא יכול היה לחתום על איגרת זו (א' יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 342-357) [להלן: אגרות א"י]. ואכן שורה ארוכה של מחברים הוטעתה וקבעה את מועד עלייתו של אד"ם בתק"ץ. א' מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 78 [להלן: משיחות], קבע את העלייה ב"סוף תקצ"ב או בתחילת תקצ"ג". הוא גם טען כי החותם על איגרת עשרת השבטים אינו אד"ם אלא איש אחר שאינו מוזהה וזאת בשל התנגדותם של החסידים לשליחות זו, ראה: שם, עמ' 131 והערה 91. על פרשת השליחות, ראה: הנ"ל, הפקידים והאמרכלים באמשטרדם והיישוב היהודי בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה"ט, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 99-105; הנ"ל, "ניסונו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים", סיני, ק (תשמ"ז), עמ' תקמה-תקסה.

37 מכתב-היד של בת עין (לעיל, הערה 27) עולה, כי בשבת פרשת קדושים תקצ"ג (27 באפריל 1833) שהה אד"ם בקיישינוב והשמיע שם דברי תורה (דף 92 ע"א). מהסכמתו לפקדי הנאור עולה כי בחדש תמוז תקצ"ג עוד שהה בויטומיר (ראה לעיל, הערה 11), ומסתבר שרק לאחר מכן עזב את מקומו. נתנו מפקד מונטיפיורי, המעידים על כך שבני משפחתו הגיעו לצפת רק בשנת תקצ"ד, ומכתבו של אחד העולים בשיירתו של אד"ם (להלן בהערות הבאות) – מאשרים תאריך זה.

38 במכתב בקשת הסמיכה, שהפנה בתקצ"ט יוסף בן זאב מקעשניב (זוגתו חוה בת יקותיאל) אל מונטיפיורי, הוא מספר, כי ב"שנת נשברו" ל"ב (=תקצ"ד) באתי לפ"ק וקבעתי דירתה פעה"ק [צפת] ובאתי עם הרב הצדיק מאוורוץ", ראה: כ"י 575, דף 21b.

39 נרשום כאן את הידוע על קרוביו של אד"ם שעלו לארץ-ישראל:

(א) חיה פעריל בת אהרן ז"ל, אשתו של אד"ם, נזכרת לראשונה כ"יב כאלול תקצ"ו, בשטר מכירת חדר לשמואל ש"ב בן ישראל פרץ [העליר], על השטר חתומים היא ואד"ם, ראה: אמת"ע, IL/Sa XI/1a. אמנם ייתכן, שאת אשתו זו נגש בארץ-ישראל וכאן נשאה. ברשימת "שמות המתנבאים" (פרינומערנטין), שנדפסה בסוף בת עין, תר"ז, מופיעה גם תושבת צפת "הרבנית הצדקנית" (!) [מת' ח'י' פעריל בת' אלמנת ה'ר' הצדיק המחבר".

(ב) ר' משה אפרים בן אחיו של הרב הצדיק מאווריטש" נרשם בשנת 1839 במפקד מונטיפיורי תוך ציון העובדה, כי עלה לארץ בשנת 1833 והוא בן 43, ראה: מיפקד, עמ' 21. ר' משה אפרים זה בנו של ר' ישראל ליב, אחיו של אד"ם, שהיה אב"ד ורחיבקה שבפרודיליה, ראה: התנצלות, בת עין, תר"ז. כתביו מוזיאון ישראל 53/180, הידוע בכינויו "סידור הרב מרוז'ין", ניתן לר' משה אפרים דגן במתנה על-ידי דוד אד"ם, שקיבלו מידי ר' יוסף המנט' (דף r2, r33). על הסידור, ראה: I. Fishof, "The Origin of the Siddur of the Rabbi of Ruzhin", *Jewish Art*, 12-13 (1987), pp. 73-82. גם ב"אח זה מופיע ברשימת החותמים על בת עין, תר"ז, ומכונה בשם "הישיש", "זוגתו הצנועה מ' עטיל" אף היא מנוייה ברשימה זו.

(ג) ר' ישראל ליב קרובו של הרב הצדיק ר' אברהם דוב ה"ר" עלה אף הוא בשנת 1833, בהיותו בן 14, ראה: מיפקד, עמ' 26. ר' ישראל ליב זה הוא בנו של ר' משה אפרים הנזכר (ב), והוא שהביא בשנת תר"ז לבית-הדפוס את בת עין, ספרו של אחי סבו – אד"ם. בשנת תר"ח הוא נזכר כאחד מממוני חברת ביקור חולים של כולל חסידי צפת, ראה: כתב-יד פנקסי הפקידים והאמרכלים, כרך 11, עמ' 296 (פנקסים אלה שמורים בספריית יד יצחק בן-צבי בירושלים ויצוינו להלן: פקוא"מ). בשנת תרל"ו נבחר כאחד מגבאי החברה קדישא, ראה: פנקס החברה, לעיל, הערה 26. יחסיו עם ר' שמואל העליר, ממלא מקומו של אד"ם, היו מעורערים.

(ד) שלושה זוגות רשומים ברשימת החותמים מראש, תחת הכותרת "ב"ב [=בני ביתו] של הרב... המחבר", אך לפחות לגבי הראשון שבהם ידוע כי עלה לארץ בראשית המאה. זיקתם המשפחתית לאד"ם אינה ברורה וייתכן שחלקם קרובי משפחת נשותיו:

1. "חתנו הישיש מ"ה חיים אורי פייבש סג"ל בה"ר הג' הצדיק [אריה ליב] מוואלטיש"ק" וזוגתו שרה מלכה;

אף שאין בידינו הוכחה חד-משמעית שלפנינו עלייה של קבוצה המושפעת ישירות מעלייתו של אד"ם, הדעת נותנת, כי עלייתו לארץ לא הייתה מנותקת מעלייתו של משפחות חסידיות אחרות מוולין ומפודוליה שהגיעו לצפת בדיוק באותה שנה⁴⁰. גם העיון בנתוני המפקד, שערכו נציגיו של משה מונטיפיורי בין יהודי ארץ-ישראל בשנת תקצ"ט, מעלה כי באותו פרק זמן התיישבו בצפת מעל חמישים בתי אב חסידיים (כלי להביא בחשבון את הנספים ברעש של שנת תקצ"ז שאין יודעים את תאריכי עלייתם, ואת אלה שעברו מצפת למקומות אחרים). בין העולים לצפת אנו מוצאים מספר אנשים, שמוצאם מחמלניק או מאוורוך, וייתכן, כי אף הם עלו עם אד"ם או בזיקה אליו⁴¹.

מדוע עזב אד"ם את מקומו ועלה לארץ-ישראל? המקורות האגדיים מפליאים לתאר את פגישתו עם שד"ר מצפת ואת הרושם העז, שהלה הותיר באד"ם בדברו על אבני ארץ-ישראל הנוצצות כאבני ספיר⁴². אולם בידינו מסורת חסידית נוספת המעידה, כי אד"ם עצמו הציע שני נימוקים לצעד זה:

1. הוא חתום גם על "איגרת הקרקעות" (להלן, נספח ד'). במפקד מונטיפיורי צויין, כי הוא בן 55 ומגוריו בארץ משנת 1802. ראה: מייפקד, עמ' 24. תאריך זה הנו שגוי, ובאמת עלה לארץ עם אביו בשנת 1805, או כמה שנים לאחריו בשנת 1809. ככל הנראה, זו אשתו השלישית, שכן ידוע לנו כי נשא לאשה את חיה פיגא בת ר' יעקב שמשון מפיטובקה וכן שייבם את מרים בת ר' נחמן מברסלב שנישאה לאחיו פנחס, ראה: מ' וונדר, מאורי גליציה, ב. ירושלים תשמ"ב, עמ' 177; ו' גרנטשטיין, "האגון רבי אריה יהודה לייב סג"ל מולוצ'יסק", ספר יעקב לסלוי, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 177-181. ר' אלפסי הציע — ללא שום נימוק ובניגוד למקור מפורש — כי ר' פייביש לא ייבם את מרים אלא רק חפץ לה, ראה: "על רבי פייביש בהרב מוואלטישיסק", עלי ספר, טו (תשמ"ט), עמ' 165. קדם לו בהעלאת אפשרות זו (ללא שאלפסי וזכירו) נ' בן-מנחם בהערותיו ובתיקונו לספרו של אלפסי⁽¹⁾, החווה מלובלין, ירושלים תשכ"ט, ראה: "בשולי ספרים", טמירין, א (תשל"ב), עמ' שכד.
2. "חתנו מ' חיים ישראל בהרב הגדול מראמן" וזוגתו חוה רחל. במפקד הנ"ל צויין כי הוא בן 18 ועלה לארץ בשנת 1836, ראה: מייפקד, עמ' 20. הרב הגדול מראמן הוא ר' יעקב דוב שהיה מחותנו של ניסן ב"ק ונמנה על מקורביו של ר' ישראל מרתיין. לאחר מותו של אד"ם מונה על-ידי ר' ישראל (שגר כבר בסדיגורה) כממונה לצדו של שמואל העליר, אולם בין שני הממונים נתגלעה מחלוקת חריפה שגרמה להדחתו של הרב מראמן. לצדו של הרב מראמן במחלוקת זו עמדו ישראל לייב נכד אחיו של אד"ם (ג), חיים אורי פייביש הלוי (ד) וניסן ב"ק. ראה איגרתם למונטיפיורי משנת תרי"ט, כתבי-יד מונטיפיורי 576 (סרט מספר 6192 במכת"ע ביה"סיל; יצוין להלן: כ"י 576). דף 73: מאורעות צפת, עמ' 144-145, הערות 186, 188. על מחלוקת זו, ראה: א"ז הלר, "השלמות ותקונים למאמר 'מאורעות צפת' מאת י' בן-צבי ז"ל", סיני, נו (תשכ"ה), עמ' רסח-רע. אני מקווה לייחד לפרשה זו מחקר נפרד.
3. "חתנו מ' נחמן מאוריטש" וזוגתו מרים הענא. במפקד הנ"ל צויין כי הנו בן 60 ועלה לארץ בשנת 1833, ראה: שם, עמ' 24.
40. הדים לעלייה המשמעותית של שנת תקצ"ד ולתמורות שבאו בעקבותיה בצפת, מצויים במכתב תלונה של יצחק קונסטנטין ישן. בשנת תקצ"ט הוא כותב למונטיפיורי, כי עלה לארץ לפני כ"ח שנים (1811). הוא נודע כ"אחד מהחשובים המשפיעים", אך עתה "נתהפך הגלגל וימותו כל האנשים וכל הדור ההוא, ועמדו אנשים אשר באו מקרב זה ה' שנים אשר לא ידעו אותי". ראה: מאורעות צפת, עמ' 152, על-פי כ"י 575, דף 17 (בן-צבי לא ציין במאמרו את מראי המקום לאיגרת שהעתיק מתוך כתב-היד, להלן יושלמו מראי המקום).
41. ניסין⁽¹⁾ מחמלניק נזכר במייפקד, עמ' 25. לוי יצחק בן מרדכי צבי מחמלניק כותב בתקצ"ט איגרת למונטיפיורי, ראה: כ"י 575, דף 27h. חיים הערץ מחמלניק ובנימין מאורוטש רשומים בין החתומים מראש על בת עין, תרי"ז. גם שלמה מאוריטש רשום שם והוא בוודאי זהה עם שלמה דב מאוריטש החתום על החרם שהוציאו חסידו סדיגורה בארץ-ישראל בשנת 1869 נגד ר' חיים הלברשטם מצנו, ראה: קול מהיכל תוחכת⁽¹⁾ מגולה, המוש"ד (דפוס ניסן ב"ק, ירושלים תרכ"ט). אמנם ייתכן שעלייתם של כמה מבני חמלניק קשורה לבניו של א"ז אוירבך (ראה לעיל, הערה 6).
42. ראה, למשל: תולדות אד"ם, עמ' שכז-שכח; יוסף ירוחם פישל הגר, "משנתו הטהורה של הרב הקדוש רבי משה צבי מסאווראן בקדושת ארץ ישראל ויושביה", כרם החסידות, ג (תשמ"ו), עמ' רל-רלא.

(א) **עובדת היותו חשוך בנים**. אד"ם האמין, כי סגולותיה המיוחדות של ארץ-ישראל עשויות לזכותו בקיום מצוות "פרו ורבו", כדרך שקרה לאברהם אבינו בעקבות עלייתו לארץ. אלא שמניע זה מוצג כמשני וטפל בחשיבותו:

קודם נסיעתו לארץ הק' אמר: אשר העולם סוברים אשר תכלית נסיעתי מחמת שאין לי בנים, זה ג"כ טעם. אפשר כאן [בגולה] אי אתה זוכה בבנים⁴³.

(ב) **מתיחות ביחסיו עם ההנהגה החסידית העתידית**. על ירושתו של ר' מרדכי מצ'רנוביל ניטש מאבק שזיכרו ומהלכיו טושטשו. מאבק זה התחולל בין בניו של ר' מרדכי, וחלקם החלו להנהיג עדה ולנהל חצר עוד בחיי אביהם⁴⁴. הסתייגותו של אד"ם מהתרחשות זו, שפרטיה עלומים, מוצגת כמניע העיקרי לעלייתו לארץ:

עיקור(!) הכוונה מנסיעתי, כאשר כל המגידות מן הנוף [=הסביבה] הזה ניתן להרב המגיד ר' מרדכי מטשערנאביל ועמו הי' באפשרות להיות באהבה. אך כיום, כאשר התחנ[ן]לו בניו לנסוע בנוף הזה, ועמם מתירא [אני] שלא יהי' פרוד בנינו. ו[ב]גלגל זאת אני נוסע לארץ הק' כמאמר חז"ל אין מלכות נוגעת [בחברתה] וכו'⁴⁵.

43. חיים ליבערזאהן, ארץ החיים, פשעמישל תרפ"ז, עמ' 39, סימן צה [להלן: ארץ החיים], על-פי פירוש רש"י לפרשת לך לך, יב, א. על-פי מסורות חסידיות, שלא מצאתי להן אישור מוסמך, נשא אד"ם שתי נשים (הראשונה — בתו של ר' נתן נטע מאוורוך) ונתגרש מהן בשל חוסר ילדים. את השלישית נשא בארץ-ישראל וממנה קיווה להעמיד יורע. אין כל בסיס לאגדה כי לאד"ם נולד כביכול בן בצפת שנספה ברעש האדמה בשנת 1837, ראה: ר' עשני, בסימטאות צפת, צפת 1961, עמ' 64; בשערי ספר [לעיל, הערה 27], עמ' 50-51. בן-אחיו של אד"ם כותב בהקדמה לבת עין, תרי"ז: "ובפרט שלא נשאר מדודי... שום תולדות בגשמיות". בספרו של יהושע בר יוסף, עיר קסומה, שמשוקעות בו מסורות צפתיות שבעל-פה, נכתב, כי אד"ם נשא את אשתו השלישית סמוך לעלייתו. היתה זו אלמנה צעירה ולה בן והוא הוא שנהרג ברעש, ראה: להלן, הערה 210. מסורת זו נמצאת גם בספורי הרמ"ח, עמ' קא.
44. ר' מרדכי מצ'רנוביל (נפטר כ' באייר תקצ"ז) היו שמונה בנים משתי נשים (הבן הבכור — ר' אהרן מצ'רנוביל; ר' משה מקריסטאשוב; ר' יעקב ישראל מהורנוסטופול ואחר כך בצ'רקס, שלאחר מות האב סירב לקבל את מרות אחיו הבכור; ר' נחום ממקרב; ר' אברהם מטריסק; ר' דוד מואסיליקוב ואחר כך בטלנא; ר' יצחק מסקווירא, שהיה חתנו של ר' ישראל מרוזין; ר' יוחנן מרחמסטרביקה). פרטים ביוגרפיים עליהם, ראה: א"ד טברסקי, ספר היחס מטש'רנוביל ורוזין, לובלין תרצ"ץ. על החצרות שפתחו בנים אלו ברחבי אוקראינה, בחיי אביהם ולאחר מותו, ועל המחלוקות והסכסוכים שפרצו בין האחים, ראה: גוטלובר, זכרונות ומסעות, עמ' 191-192; הורודצקי, "לתולדות בית הצדיקים מטש'רנוביל", בתוך: החסידות והחסידים [לעיל, הערה 13], עמ' פד-פה; הנ"ל, עולי ציון [לעיל, הערה 31], עמ' 187-192; מאהלר, דברי ימי ישראל [לעיל, הערה 13], עמ' 19-20, 28; ו' טברסקי, "הבית פנימה", ק'שמות, סדרה חדשה, ה (תשי"ג), עמ' 233 ואלף, 264-274. ייתכן וסיפורו של גוטלובר "הזהרו בני העניים", בבקר אור, ד (תרל"ט-תר"מ), עמ' 878 ואלף (ובהדרסה נפרדת: וארשה 1880). רומז אף הוא לאירועים אלה. בסיפור מתוארות התכתשויות בלתי חסידיות שני אחים בני הצדיק המפורסם מ'נטל⁽²⁾ מעיר ט'ש'רנוביל⁽³⁾ בעיר "כויב" הסמוכה לז'יטומיר (וראה: ר' ברטל, הלא-יהודים וחברתם בספרות עברית ויידיש במזרח-אירופה בין השנים 1856-1914, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 293, הערה 76, שזיהה את כויב עם קונסטנטין ישן). את תקופת הבנים הגדיר הורודצקי, בעצמו מצאצאי ר' אהרן מצ'רנוביל, כתקופה שבה "גברה ההמוניות על הרוחניות ונתלבשה בצורה חומרית, תגרנית", ראה: ש"א הורודצקי, רבי נחום מטש'רנוביל וצאצאיו, ברדיטשוב תרס"ב, הקדמה. השקפה זו, הרואה בחסידות אוקראינה במחציתה הראשונה של המאה התשע-עשרה את שלב הניווט המוסרי והרוחני של החסידות, אמנם קנתה לה אחיזה במחקר, אך ראוייה היא לבחינה ביקורתית מחודשת.
45. ארץ החיים, שם (על-פי בבלי, ברכות מח ע"ב). הולגריוציה של מוסר הצדיקות הצ'רנובילית מקבלת ביטוי מאלף בדברים המיוחסים לר' אהרן מצ'רנוביל שסיפר כיצד אמר לו אביו ר' מרדכי: "הנה אני מטופל בבני בית מרובים וקשה עלי לכלכלך, ועד מתי תהיה מוטל עלי. ומתי תעשה גם אתה לביתך. הלא גם אתה תוכל

לעלייתו היה אפוא רקע פוליטי מובהק – הסתייגותו מן המתחולל בחצר בית צ'רנוביל, ואי-נכונותו להכפיף עצמו למרותם של בני ר' מרדכי. גם אם צעדו של אד"ם מוצג כהחלטה בעלת אופי מוסרי, הנובעת מרצונו שלא לגרום לפירוד ולמחלוקת, שמא רשאים אנו לחשוך, כי לפנינו הד קלוש מכישלוננו של אד"ם להגיע לעמדת מנהיגות נכבדה יותר במקומו, או למצער לשמור על מעמדו כ"צדיק-משנה" מקומי נוכח חילופי המשמרות. מסתבר, כי עילת המתיחות בין אד"ם לבין בני ר' מרדכי קשורה במעמדו כ"צדיק-משנה", המצליח לתפקד בזכות הקשר הטוב שהיה לו עם הצדיק המפורסם, אך הושש, כי היורשים הרבים עשויים ל"השתלט" על הטריטוריות שבתחומן ולצמצם או לדחוק אותו מ"מרחב המחיה" שעמד לרשותו עד כה (כך, ככל הנראה, יש לפרש את השימוש בביטוי "אין מלכות נוגעת בחברתה" – הרצון להימנע מהתנגשות בין המנהיג המקומי לבין הסמכות ה"צדיקית"-המשפחתית). "טרם מותו" – מביא המשכיל אלכסנדר צדקוני גרסה רווחת – "אמר ר' מאטילי למקורביו (לפי דבריהם) כי הניח אחריו י"ב שבטים: בני שמונה ונכדים ארבעה, ודבריו האחרונים עשו שרש בלב הנלהבים, כי חלקו ביניהם את המשרה על כל נפות רוסיה מגורי היהודים וישבו לכסא כבוד לשלוט ברוח העם ממשלה בלתי מוגבלת, וישארו לזרע קדש אחרים רק עוללות"⁴⁶. מבין השיטין של המקור החסידי הפנימי אנו נרמזים לדעתו המסוייגת של אד"ם על בניו של ידידו. ההנגדה בין ר' מרדכי, שעמו ניתן היה "להיות באהבה", לבין בניו, שהתחילו "לנסוע בנוף הזה" ובכך הוכיחו בעליל את מגמתם לרשת את אביהם בחייו, היא שמביאה לסכנת ה"פירוד" וממילא מבטאת את יחסו השלילי של אד"ם לבני ר' מרדכי⁴⁷. מקור חסידי זה נראה כאותנטי, הן בשל המעיד – שהתגורר בצ'רנוביל, הכיר אישית כמה מבניו של ר' מרדכי ושמע זאת מחותנו ר' אברהם הרשון מאשמי"ר שהיו ממקורביו של הרב הצ'דיק הנ"ל [=אד"ם]⁴⁸ – והן בשל המטען הביקורתי השלילי הטמון בו כלפי שושלת הצדיקים מצ'רנוביל. רמזים נוספים שבידינו מחזקים את הרושם, כי עלייתו של אד"ם באה על רקע מתיחות והסתייגות מאישיותם של צדיקי בית צ'רנוביל החדשים. כך, למשל, מספר בן-אחיו של אד"ם:

קודם נסיעתו מפה חו"ל, שאל אותו ידידי רמ"ז [=ר' משולם זוסמן] הנ"ל במעמד המקורבים שלו: **למי מהגדולים יקרב א"ע** [=את עצמו]? והשיב בזה"ל [=בוזה הלשון]: כתיב "ובו תדבק". וכי אפשר לדבק בו? אלא הדבק במידותיו... מוכח מזה כשמדבק א"ע במדות של אחד, דומה ממש כמי שמדבק בו. ע"כ [=על כן] **גם אתם תראו לדבק א"ע** [את עצמכם] במידותי אשר הורגלתי בהם ליזהר מנעורי עד היום הזה. ויהיה כמו שמדבק בי ממש פא"פ [=פנים אל פנים]. והמדות שהורגלתי ליזהר מהם מנעורי הם

לנסוע ולדלג על הערים ולקבל פתקאות ותוכל להתפרנס על חשבונך! ראו בן זיק, כרם ישראל, לובלין תרצ"א, עמ' 94.

46 כתר כהונה (לעיל, הערה 12), עמ' 135-136. כאן ולהלן ההדגשה היא שלי – ד"א.

47 מפתיעה על כן העובדה, כי למהדורה השלישית של בת עין, ויטאמיר תרכ"ט, שהביא לדפוס ר' אריה ליב, בנו של משולם זוסמן מז'יטומיר, צורפו הסכמותיהם של שניים מבניו של ר' מרדכי (ר' אהרן מצ'רנוביל ור' יעקב ישראל מצ'רקס). ראוי לציין, כי קהילת אורוץ' אכן היתה כפופה לבית צ'רנוביל גם בתקופת בניו של ר' מרדכי. חששו של אד"ם מבנים אלה נתגלה ברעבד כמוצדק דווקא במקומו שלו. בשנות החמישים היתה אורוץ' זירת מחלוקת בין חסידי צ'רנוביל לבין חסידי צ'רקס. ראה: "... ושנא את הרבנות – שני מכתבים מ"ק אדמו"ר ה'צמח צדק' נבג"מ", כרם חב"ד", 2 (תשמ"ז), עמ' 90-92. אני מודה לר' יהושע מונרשיין, שהפנה אותי למקור זה וסייעני רבות בבירור דברים נוספים.

48 ארץ החיים, שם. מסורת נוספת על אד"ם מביא חיים ליבערזאהן בספרו צרור החיים, בילגורייא תרע"ג, עמ' 67. ואף היא בשם חותנו הנזכר.

שלושה אלו: לה"ר [=לשון הרע], שקר, גסות הרוח. ע"כ גם אתם תראו להרגיל עצמיכם לדבק במידות ותהיה דבוקים בי ממש פא"פ"⁴⁹.

מעדות זו ניתן ללמוד, כי אד"ם נמנע מלהמליץ באופן חד משמעי לחוג חסידי האינטימי ("המקורבים שלו") להעביר את נאמנותם לחצרו של צדיק אחר, על אף שאלה ביקשוהו במפורש תשובה למצוקתם עם עזיבתו. אד"ם האמין (כפי שהאמינו מנהיגים חסידיים אחרים, כר' מנחם מנדל מוויטבסק⁵⁰), כי יצליח להמשיך ולשמר את הקשר הרחוקי בינו לבין חסידיו על אף הריחוק הגיאוגרפי. גישה זו – המשקפת ללא ספק ביטחון עצמי רב של אד"ם במעמדו כצדיק – מניחה, כי אם יקפידו החסידים על המידות המסוימות שיחדו את רבם (לעומת צדיקים אחרים, כמו בניו של ר' מרדכי?), אין הכרח בקשר פיסיו עם הצדיק. אולם כפי שאכן קרה שני דורות קודם לכן, כך אירע גם כאן. תוחלת המנהיג לשמור על הקשר עם חסידיו בארץ המוצא, לטפחו ולהבנות ממנו – נכזבה. הניתוק מן החסידים הוותיקים ומזירת ההתרחשות העיקרית והדינמית של החסידות היה מכריע, ובעקבותיו נדחק אד"ם – כמו רוב המנהיגים החסידיים שעלו לארץ-ישראל לפניו ולאחריו – מן הזרם המרכזי והקובע של התפתחות התנועה החסידית במזרח-אירופה אל שוליו ושלוחותיו. ארץ-ישראל, עם כל חשיבותה הרעיונית והדתית במשנת החסידות, תפסה בסופו של דבר רק מקום שולי בהתהוותה של החסידות ובהתפשטותה.

בניגוד בולט לאישי התנועה החסידית שעלו לארץ בשלהי המאה השמונה-עשרה ונחשבו כולם למנהיגים מן השורה הראשונה שהגיעו לשיא פרסומם תודות לפעילות ענפה במזרח-אירופה⁵¹, ניכרת למן ראשית המאה התשע-עשרה ואילך ירידה בשיעור קומתם ומעמדם של המנהיגים החסידיים שהחליטו להשתקע בארץ-ישראל. הצדיקים המפורסמים והמרכזיים של התנועה החסידית במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה אפילו אינם שוקלים אפשרות של עלייה ורק מיעוט קטן מתוכם מגיע לביקור בארץ⁵². תופעה זו מאלפת מכמה בחינות, והיא בולטת עוד יותר כאשר משווים אותה לדמותה של הנהגת בני העדה הפרושיית בארץ-ישראל באותו הפרק, הנהגה שהיסוד האליטיסטי-אינטלקטואלי בולט בה מאד.

ההשלכה הבולטת ביותר של תופעה זו היתה מצוקת מנהיגות חריפה. למעשה מאז שנת

49 הקדמה מבן אחי הרב המחבר, בת עין, תרכ"ט, והשווה לשינויי נוסח מועטים בהקדמה למהדורת בת עין, תר"י.

50 ראה: ע' אטקס, "עלייתו של ר' שניאור זלמן מלאדי לעמדת מנהיגות", תרביץ, נד (תשמ"ה), עמ' 429-439.

51 הכוונה לדמויות כר' אברהם גרשון מקוטב, ר' נחמן מהורודנקה ור' מנחם מנדל מפרמישלאן שנמנו על חוג מקורביו של הבעש"ט, או ר' מנחם מנדל מוויטבסק, ר' אברהם מקאליסק, ר' ישראל מפולוצק, ר' יעקב שמשון משפיטובקה ור' זאב וולף מצ'רניאוסטרהא שהיו תלמידיו של "המגיד" ממורוץ'.

52 ביניהם ניתן למנות את ר' נתן מנמירוב, מנהיג חסידי ברסלב לאחר מות ר' נחמן (ביקר בארץ בתקפ"ב) ואת ר' משה בן דוד מללוב (עלה עם בני ביתו בתרי"א, אך נפטר לאחר כמה שבועות). הצדיקים שאינם עולים זכו לתשומת לבו הסרקאסטית של הפוסק הנודע ר' שלמה קלוגר בתשובתו (משנת תרי"ג) לניסן ב"ק, שטען כנגדו כי טעה בהבנת הסוגייה העוסקת בכפיית העלייה לא"י: "מה שדנני כטועה בדבר משנה דמח"ל לא"י [=דמחוץ לארץ לארץ-ישראל] כופין [לעלות]... למה אין עולין הרבנים החסידים לא"י אשר בכחם ודאי לעלות, והרב המפורסם המנוח מו"ה ישראל מרוזין ו"ל למה לא נסע לא"י הוא ובניו שליט"א י", ראה: שלמה קלוגר, שו"ת האלף לך שלמה, אבן העזר, בילגוריי תרצ"ג, סימן קיח, על דברים אלה הוסיף, מאוחר יותר, האדמו"ר האנטי-ציוני ר' חיים אלעזר שפירא ממונקאץ' בספרו שו"ת מנחת אלעזר, ה, ברוקלין תשל"ד, סימן יב: "ותמתי [=על ר"ש קלוגר], מדוע הביא רק את הה"ק הנ"ל שלקחוו וגנבוהו מבית האסורים לחוץ לגבול רוסיה... ומוכן ממילא כי לא יכול היה לבחור לו לנסוע לאיזה מלכות ומדינה שירצה... ואדרבה היה לו להביא משאר הגאונים הצדיקים וחסידיים רובם ככולם שלא נסעו לאה"ק אם כי היו חפשים ויושבים לבטח בארצם ויוכלו לנסוע באין מפריע".

1810. שנת מותו של ר' אברהם מקאליוסק, לא התגורר בארץ-ישראל אדמו"ר שהנהיג עדת חסידים. בצפת חיו אמנם אישים תורניים נודעים הקשורים בתנועה החסידית – כמו ר' דוד שלמה אייבשיץ מסורוקה (נפטר בתקע"ד) או ר' חיים טיראר מצ'רנוביץ (נפטר בתקע"ח) – אך הללו לא היו אדמו"רים ולא ידוע לנו על פעילות ציבורית כלשהי, שעסקו בה בשנים המעטות שחיו בארץ-ישראל, אליה עלו בגיל שובה⁵³. את החלל הריק בהנהגה מילא עד בואו של אד"ם, ר' גרשון מרגליות, אדם שנוי במחלוקת החסר ייחוד תורני או מוסרי⁵⁴. מרגליות, שלא היה קשור באופן ממשי אף עם חצר חסידית אחת, הצטיין, ככל הנראה, בכשרונות מעשיים של ניהול והנהגה. עובדת היותו חתנו של ר' ישכר דוב מזלוצ'וב, מן הדמויות הנכבדות של החסידות שעלו לארץ-ישראל בשלהי המאה השמונה-עשרה והתיישבו בצפת⁵⁵, אף היא, מן הסתם, סייעה לו להגיע לעמדת ההנהגה של חסידי צפת. עם זאת, היישוב החסידי ההולך וגדל בארץ-ישראל – שהיה הטרונגי מבחינת אופיו החברתי ולמעשה לא נבדל בהרבה מהרכב אופייני של חברה חסידית מזרח-אירופית⁵⁶ – לא יכל להסתפק בכך. הוא נזקק לאישיות רוחנית בעלת סמכות והשראה, שתנהיג את העדה בדרכים ובדפוסיים המסורתיים שהורגלו אליהם במזרח-אירופה. אולם בניגוד למקובל במזרח-אירופה, שם נתפסו, בדרך כלל, זכות אבות וייחוס משפחה כתנאי להנהגת עדה וחצר, סייע המחסור במנהיגות ראוייה לשמה בארץ-ישראל המרוחקת ליצירת דפוסים שונים של עלייה למנהיגות. מטבע העניין שמשקלו של הייחוס היה קטן יחסית, ותשומת-לב רבה יותר יוחסה לתכונותיו האישיות, לניסיונו הקודם ולגודלתו המוכחת בתורה ובחסידות של המנהיג. אד"ם

53 על ר' דוד שלמה אייבשיץ, ראה: אנציקלופדיה לחסידות: אישים, עמ' תקא-תקג. על ר' חיים מצ'רנוביץ, ראה: שם, עמ' תקנא-תקנה; א' פלדמן, "ר' חיים ב"ר שלמה טירור", סיני, סח (תשל"א), עמ' פז-צז; א"י של מעלה, עמ' 136-137. ראה גם: ח' שטימן-ביץ, ראשיתן של עליות החסידים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 23.

54 ר' גרשון ב"ר בן ציון מרגליות כיהן כרב בוויטומיר ובסקאלאט (Skafat). מחוץ טרנופול שבמזרח גליציה), ובנעוריו עמד בויקה כלשהי לר' לוי יצחק מברדיצ'ב, ראה הקדמתו לתהלים... עם פ"י באורי זוהר, צפת תקצ"ג. בשנת 1811 עלה לארץ-ישראל. על עלייתם של מספר יהודים מפולין – ביניהם פלוגי ושמו גרשון מרגליות, שנתפס כאיסטנבול וברשותו הון עתק של 15,000 דוקטים זהב טהור – מעידה תעודה ארכיונית שפרסם נ"מ גלבר, ראה: "עליות יהודים מבוהמיה וגליציה לארץ-ישראל", ירושלים – מחקרי ארץ-ישראל, ד (תש"ג), עמ' רמא, רמד-רמה. הוא התיישב בצפת ונתמנה כראש הכולל החסידי וכנציג הפקוא"מ. באב תק"פ הוא נזכר לראשונה ברשימת ממוני החסידים בצפת ובטבריה, ראה: איגרות "אודה ישראל", ירושלים תשמ"א, עמ' סז-עד (כתבי-הידע ציוני על-ידי מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 129, הערה 22), ומכאן ואילך הוא נזכר פעמים רבות כממונה "כולל ולין" בצפת ושמו נקשר לכל האירועים שפקדו את העיר. הוא נפטר בצפת בא' בתמוז תקצ"ח (24 ביוני 1838), ראה: אנציקלופדיה לחסידות: אישים, עמ' חו; אור הגליל, עמ' קא-קעב; מ' וונדר, מאורי גליציה, ג, ירושלים תשמ"ז, עמ' 931-933. על בני משפחתו, שפורטו על-ידי וונדר, יש להוסיף, כנראה, גם את אלעזר מרגליות מסקאליט, שהוציא לאור ספר שבחים חסידי בידיש, מעשה נפלאה ונורא מהרב... זלמינא וויטפסקער, טשערנאוויץ 1863.

55 על ר' ישכר דוב מזלוצ'וב, ראה: א"י של מעלה, א, עמ' 115-168. לאחר מותו ערך חתנו גרשון מרגליות שניים מספריו – בת עינו ומבשר צדק, לספר השני אף צירף הקדמה (שניהם נדפסו בדובנא תקנ"ח).

56 על הגידול בעלייה בשנות השלושים, ראה: צ' קובץ, עליות יהודים ממזרח-אירופה לארץ-ישראל במאה הי"ט (1800-1861), עבודת גמר, אוניברסיטת חיפה תשל"ג, עמ' 77-86. על הגורמים להתגברות העלייה, בעיקר זו החסידית, ראה: י' ברטל (לעיל, הערה 35), עמ' 9; הנ"ל, "לראשית הקהילה האשכנזית ביפו במאה התשע-עשרה", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 358-359. עליית עעירים יהודים הנמלטים מגזירות הצנא, שראשיתה בגזירות ניקולאי הראשון ברוסיה בשנת 1827, נמשכה גם בשנות הארבעים, אך בעיקר מפולין, ששם נקבעת חובת הגיוס לצבא בשנת 1843. כך, למשל, כותב למונטפיורי בשנת 1849 ירוחם פישל וולף מווארשה הגר עתה בצפת: "אשר עזבתי את אבי ואת אמי ואת כל משפחתי משום הפחד אשר לוקחים ילדי בני ישראל והיו לבני חיל וברחתי לפשי, והייתי נע ונד מהר לגבעה ומגבעה להר, עד אשר זכיתי לבוא לאדמת הקודש", ראה: כ"י 576, דף 34.

– גם אם נמנה מלכתחילה עם השורה השנייה של צדיקי מזרח-אירופה – עשוי היה להציע מנהיגות שיש בה את מירב התכונות הרצויות לבני העדה החסידית בצפת. על אפשרות חדשה זו, שנודמנה להם בהיסח הדעת, קפצו חסידי צפת כמוצאי שלל רב. יש לשער, כי עליותו של אד"ם לארץ הוכנה בקפדנות תוך בחינת האפשרויות הריאליות לקיומו הסביר ולעצמאותו הכלכלית בארץ זרה. אין ספק, כי עוד קודם עלייתו שמע אד"ם אל נכון על הבסיס הרופף והמקרי, שעליו נשענים הסדרי החלוקה בארץ-ישראל, ועל יסוד התלות הגדול הכרוך בהתקשרות למערכת זו. ביטוי חריף וקולע למגבלותיה של החלוקה, בעיקר בקרב עולי מזרח-אירופה, נתן דווקא צבי הירש לעהרן, ראש ארגון הפקידים והאמרכלים באמסטרדם והדמות המרכזית באיסוף כספי ארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה:

זה הדבר ידוע שהחלוקה לבד אינה כדי פרנסה, ומי שאין לו ספוק מבלעדי זאת לא יעלה לא"י. ושבח אני את ק"ק ספרדים שבא"י שתקנו גאונים קדמאי דלהון נ"ע (=נוחם ערן) שמי שאין לו איזה מקום באחת הישיבות (היינו בהמ"ד [=בתי המדרש]) לא יקבל חלוקה. ויפה תקנו לבל לתמעט הטובה, כי רבו אוכלי[ה]. לא כן עשו האשכנ[נזים] מרוסיא ופולין ואבוזריהו ולא נשאר בחלוקה לנפש אף ללחם צר ומים לחץ... ומי שאין לו הספקה בפ"ע [=בפני עצמו] מקרובים ואוהבי' שרוי ברוחק ובצער ולוה מן הכולל, ויש שנשאר חייב ונלב"ע [=ונלקח לבית עולמו] ויש שיוצא לפעמים לקבץ לעצמו בסמוך או ברחוק מא"י⁵⁷.

היסוד האליטיסטי, המונח ברעיון החלוקה ובהשקפת עולמו האישית של לעהרן לגבי טיב האנשים שראוי כי יגורו בארץ (תלמידי-חכמים או בעלי אמצעים), היה חסר משמעות לנוכח המצב הסוציו-אקונומי הקשה שהתהווה מול עיניו ביישוב היהודי בערי הקודש ושבא לידי ביטוי בתיאור זה. מתברר, כי אד"ם אכן ענה על אותם אידאליים שהציב לעהרן – לצד גדולתו בתורה היה הוא איש אמיד "שהי' משופע בנכסין שהניח ברוסלאנד ואכל פירותיהן"⁵⁸. ברשותו היו נכסים קרקעיים ודירות להשכרה בעיר ז'יטומיר. טרם עלייתו מינה אד"ם מיופה כוח מיוחד, שידאג לגביית שכר הדירה ושאר ההכנסות ויעבירם אליו. מרווחים אלה אכן התקיימו אד"ם ובני משפחתו כל ימי שבתם בצפת: "כי קנה לו בתים בעיר זיטמאר ברוסיא, שהשכירם ע"י מורשה שלו ששלח לו השכירות ומוזה פרנס עצמו ואנשי ביתו"⁵⁹. עובדה זו מצטרפת לשורת ידיעות נוספות אודות עולים ממזרח-אירופה – רובם בגיל העמידה – אשר הותירו אחריהם בסיס כלכלי איתן, רכוש, קרן או עיזבון שמפירותיהם נתפרנסו בימי שבתם בארץ-ישראל⁶⁰.

57 מכתב לעהרן לחת"ם סופר מיום י"ד באייר תקצ"ו, אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, ע"א 217. החומר העשיר המצוי בפקסי הפקוא"מ רחוק עדיין ממיצוי, וההפניות אליו לאורך מחקר זה אינן אלא מוזוט של ים. על האיגרות ועל אישיותו של מחברן צבי הירש לעהרן, ראה: א' מורגנשטרן, "אגרות הפקידים והאמרכלים מאמסטרדם וחקר היישוב היהודי בארץ-ישראל", קתדרה, 27 (תשמ"ג), עמ' 85-108.

58 מכתב לעהרן לר' אברהם שמואל בנימין סופר מפרשבורג מיום כ"ה בטבת תר"א, אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 30, וראה להלן, עמ' 271.

59 מכתב לעהרן לר' יעקב קופל הלוי מוורמס מיום י"ט באייר תר"א, שם, עמ' 68.

60 ראה: י' ברטל (לעיל, הערה 35), עמ' 8. מנהיג חסידי נוסף, ששירב לקחת מכספי החלוקה ונתפרנס מפירות נכסיו שבחול, הוא ר' אהרן משה מגזע צבי מכראד, ממנהיגי כולל החסידים בירושלים, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 157 ע"ב (כ"ב בסיון תקצ"ט); כ"י 575, דף 81a. תופעה זו משתקפת גם מאיגרת שנשלחה מצפת בדבר עזבונו של אהרן ליב מבאטור (הונגריה) ראה: נ' בן-מנחם, "פרקי ספרים", סיני, סו (תשל"ל), עמ' פח-צא, ויש לתארך איגרת זו לשנות השמונים של המאה התשע-עשרה. גרשון מרגליות אף הוא

כיצד הגיע אד"ם לרמת עושר כזו, אין אנו יודעים, ייתכן, שמקור עושרו בכספי פדיונות שקיבל כצדיק ובמשכורתו הגבוהה כרב ואב"ד בעיר גדולה (אין גם להתעלם מכך שהוצאות מחייתו היו קטנות יחסית לאור העובדה שלא היו לו ילדים). אולם ייתכן ונכסים אלה הגיעו לרשותו מתרומותיהם של יהודים עשירים במזרח-אירופה אשר ראו בכך דרך נאותה לביטוי שותפות הגורל של אנשי הגולה עם יושבי ארץ-ישראל. על תופעה זו לומדים אנו מדבריו של יוסף בן שבתי מקאליש, עולה פרושי שנתיישב בצפת, ששיגר בשנת תקצ"ו איגרת לבני משפחתו שבפולין: "לסוג זה [=לקבוצה זו, לחסידים] ישנה הכנסה מכתים שנרכשו על ידי עשירים בחוץ לארץ למען שיהיה להם חלק ונחלה בארץ הקדושה, והעמידום ברשות ראשי סוג זה המשכירים את הבתים הללו".⁶¹

עלייתו של אד"ם לארץ-ישראל נבעה אפוא מנסיבות אישיות (רצונו בילדים) וחברתיות (מתיחות ביחסיו עם ההנהגה העתידית וחשש מירידה במעמדו). במהלך זה נשען אד"ם על בסיס כלכלי מוצק, שאפשר לו קיום עצמאי ללא תלות בחסדי זרים. בנוסף לכך נשתלבו, כמובן, בנסיבות עלייתו התפיסות המסורתיות על מקומה, חשיבותה וסגולותיה המיוחדות של ארץ-ישראל – תפיסות המוצאות ביטוי עז בכתביו של אד"ם. ואכן בדרשות רבות בולטת השפעת העלייה לארץ-ישראל והמגורים בה על מחשבתו והגותו.⁶² – אם בדבר קדושתה של ארץ-ישראל כ"נקודה הפנימית של כל העולם" ושל ירושלים (ולא צפת!) כ"כללות ארץ ישראל".⁶³; אם בדבר חשיבות לשון הקודש,⁶⁴ קדושת פירות ארץ-ישראל ותבואתה,⁶⁵ ואם בהשקפה הגורסת כי "בתי כנסיות יש בהם מבחינת] קדושת ארץ-ישראל ... ומחמת זה אין תפלתו של אדם נשמעת בחוצ' לארץ אלא בבה"כ [=בבית-הכנסת]"⁶⁶. בכל מקרה אין לזהות כל רמז למניע משיחי אקטואלי בעלייתו. אדרבה, על תפיסתו המשיחית השמרנית מעידים מספר מקורות. אנדרו בונר ורוברט מקצ'צ'ין, שני מסיונרים סקוטיים שסיירו ברומניה בשנת 1839, מצטטים חסידים מן העיר בארלאד שמדרום ליאסי, המספרים על רבי מ'Navoritz שבפולין, שהזהיר את היהודים כנגד האמונה שהמשיח יגיע בשנה זו או בזו שלאחריה (שנת ת"ר)⁶⁷. המסיונרים לא נקבו אמנם בשמו של הרב החסידי, אך ברור, שיש לזהותו עם אד"ם.

היתה לו "הכנסה מקרן שלו שהניח בפולין", אלא שלא הסתפק בה ונטל לעצמו גם מכספי החלוקה. ראה להלן. הערה 90.

61 את האיגרת פרסם לראשונה א' יערי, "איגרת מצפת משנת תקצ"ו", סיני, כט (תשי"א), עמ' שמה-שנח. האיגרת שרדה בתרגומו הגרמני של שלמה לויזון ויערי תרגמה מחדש לעברית (וראה הערתו של ג' קרסל, "לאיגרת מצפת משנת תקצ"ו", סיני, לא (תשי"ב), עמ' רמח). העתק מן האיגרות המקוריות של האיש נתגלגל לידיו של י"ד בית-הלוי והוא תרגמן מחדש, מיידיש לעברית, ופרסמן בספרו תולדות יהודי קאליש, תל-אביב תשכ"א, עמ' 310-332 (להלן: תולדות יהודי קאליש). תרגומו של בית-הלוי פותר קשיים ושיבושים רבים שעלו מתרגומו של יערי (שהתבסס כאמור על העתקתו החופשית של לויזון). הציטוט – בעמ' 320.

62 יו רפאל (ורפל) כתב בדין, כי "הספר ברובו הנהו מתוצרת חו"ל". אך הפריו מצד אחר, כי "הגהו שירית-הלה, כעין המנון החסידות לארץ ישראל, בטוי מסכם ובשל של כל השאיפות והגעגועים של ראשי התנועה החסידית על קדושת הארץ, מעלותיה וסגולותיה ועל הגאולה העתידה לבוא". ראה: יו רפאל, "בת עין", במישור, ב (תשי"א), גיליון סה, עמ' יד; הנ"ל, החסידות וארץ-ישראל, ירושלים ת"ש, עמ' קמא-קמט.

63 ראה. למשל: בת עין, תר"ז, לך לך, דפים ה ע"א-ז ע"ב; משפטים, דף מב ע"ב; בהר, דף עג; דברים, דפים צב ע"ב-צג ע"א.

64 שם, בלק, דף פו.

65 שם, בהר, דפים עד ע"ב-עה ע"א; בחוקותי, דפים עה ע"ב-עו ע"א.

66 שם, בלק, דף פז ע"א. תפיסה דומה מצוייה גם אצל מורו של אד"ם, ר' מנחם נחום מצ'רנוביל: "אף שהעיקר הוא ארץ ישראל, מ"מ בכל מקום אפילו בחוץ לארץ יש בחי' א"י ונקודה משם, כגון בתי כנסיות ובתי מדרשות", מאור עינים, לקוטים, סלאוויטא תקנ"ח, דף קכה ע"א.

67 A. Bonar and R. M'Cheyne, *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews from the Church of*

שהספיק כבר להתפרסם בשל פעולותיו בארץ-ישראל. כמו כן אין להטיל ספק, כי דבריו אלו של אד"ם, המזהירים מפני האכזבה הכרוכה בציפיות ובמתח המשיחי, נאמרו בארץ-ישראל ולא באורוץ', ומשם הגיעו לידיעתם של חסידי בארלאד.

בערך מאותו פרק זמן מצוייה בידינו עדות נוספת הקשורה לנושא זה. ד"ר אליעזר הלוי, שביקר בשנת 1838 בצפת ותיאר בסדרת מכתבים את אירועי הביזה שנתרחשו באותה שנה, מספר, כי לאחר ששכחה חמת המציקים, ניטש ויכוח בין אד"ם לבין בני עדתו שרצו לעזוב את צפת ולעבור לחיפה. אד"ם שכנעם שלא לעשות כן ו"בדברים האלה החליש הרב את ראייתם אשר הביאו לדעתם ממאמר התלמוד ו'הגליל יחרב'".⁶⁸ מאמר חז"ל זה (משנה, סוטה ט טו) מדבר על הסימנים המבשרים את "עקבות משיחא", ואין לפקפק, כי אד"ם התווכח כאן עם השקפה משיחית אקטואלית, שבוטאה במפורש זמן לא רב קודם לכן על ידי אישים כר' ישראל משקלוב ור' אריה בן ירחמיאל, נאמן כולל הפרושים, שראו ברעידת האדמה שפקדה את צפת בטבת תקצ"ז סימן לגאולה.⁶⁹ אמנם תפיסתו את הגאולה ה"אמיתית" – "בחין[נת] לידה ... צריך להיות בתחיל' צירים וחבלי משיח וזוהו נצמח הגאולה לכי' [=לכנסת ישראל]"⁷⁰ – אינה שונה מן התפיסות המסורתיות, אך את התבטאויותיו בנושא זה יש לראות כהשמעת דברי עידוד ונוחם לבני עדתו ולא כביטוי לציפיה משיחית אקטואלית. כך, ככל הנראה, יש גם לפרש את דברי ההספר שהשמיע אד"ם "בעת יארציט של ההרוגים שנהרגו בויעידת הארץ בארץ(!!) צפת":

שאלו תלמידיו את ר' יוסי בן קסמא אימתי בן דוד בא, א"ל [=אמר להם]: כשיפול השער הזה, ויבנה ויחזור ויפול, ויבנה ויחזור ויפול, ולא יספיקו לבנותו עד שב"ד [שבן-דוד] בא. ואמר כי שע"ר – אותיות רע"ש, גם בגימ'טריה] צפ"ת. וזה כמה שנים שהיתה(!) רעש גדול ב"פ [=ב] פעמים] בארץ ונהרגו כמה נפשות ר"ל [=רחמנא ליצלן]. ואמר שזוהו נפילה אחרונה ועד שלא יספיקו לבנותו ב"ד בא.⁷¹

תיאור עלייתו לארץ-ישראל מצוי במכתב ששלח אד"ם, על-פי עדותו של ר' אברהם מאשמיר ממקורביו של אד"ם, לתלמידו הקרוב משולם זוסמן מזייטומיר. מכתב זה, שלא שרר במקורו והועתק מכלי שני ושלישי, מעורר סימני שאלה לגבי האותנטיות שלו, אף על פי כן יש בו עניין באשר לזיקתו של אד"ם אל ר' מרדכי מצ'רנוביל. מן המכתב עולה, כי קודם לעלייתו ביקר אד"ם אצל ר' מרדכי.⁷² כדי "לקבל ממנו ברכת פרידה". כנהוג, ביקש אד"ם מן הצדיק שיעניק לו

A.G. Duker, "The Scotland in 1839, Edinburgh 1844", pp. 402-403 [Narrative: להלן]. ראה גם: Tarnik's, *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York 1953, p. 193. מקום זה – נאוויריטש – נזכר רבות ביוקה לנסיעתו של ר' נחמן מברסלב לשם בשנת 1807 וכבר הוצע לזהותו עם אורוץ' שבוולין, ראה: א' גרין, בעל היסורים, תל-אביב תשמ"א, עמ' 423, הערה 7.

68 איגרותיו של הלוי נכתבו במקורן בגרמנית ופורסמו לראשונה בעיתון *Allgemeine Zeitung des Judentums*, III (1839), לעברית תורגמו האיגרות לראשונה על-ידי מרדכי אהרן גינצבורג, דביר, ווילנא תר"ד, עמ' 8-20 [להלן: דביר], ועל-פיו (עמ' 19) הובאו הדברים כאן. האיגרות צולמו שוב בתוך: יומן מסע ואגרות – ארץ-ישראל בשנות השלושים למאה הי"ט, ירושלים תשל"ד, עמ' 9-21. על האיגרות, ראה שם, במבואו של יו ברטל לספר, עמ' 7.

69 ראה: משיחות (לעיל, הערה 36), עמ' 159-161.

70 ראה: בת עין, תר"ז, וישב, דף יט ע"א. על התנגדותו לחישוב שנת הגאולה, ראה: שם, ויחי, דף כו. בת עין, תר"ז, ויחי, דף כט ע"א. דרוש זה הועתק גם בספרו של ר' אביעזר מטיקטין, שערי צדק, ירושלים תר"ג, שער א, דף יח, ולא שייחסו לאד"ם, דבריו של ר' יוסי בן קסמא לקוחים מכללי סנהדרין צח ע"א.

72 סיפור נוסף על פרידתו של אד"ם מר' מרדכי מצ'רנוביל ומבניו, ראה: הרב יעקב שמואל הלוי איש הורוויץ סג"ל, "ילקוט שמואל", ספר הבעש"ט, ירושלים תש"ך, עמ' שטז-שיו. על-פי כתבי ר"י שוי"ב, עמ' קפ-קפא, נפרד אד"ם, קודם עלייתו, גם מר' ישראל מרוזין ומר' אהרן מוויטומיר, אך כבר גרנטשטין ציין כי יודיעה זו

"שמורה [=שמירה] על הים", ור' מרדכי השיבו, כי ישלח את הקמיע לאודיסה. "ובאשר באתי לארעס" — מספר אד"ם במכתבו — "הלכתי להג' המפורסם ר' יעקאוקע האלפערין ודרשתי ממנו אולי קבל שמורה... מחמת שר' יעקאוקע הי' ממקורביו של המגיד". אד"ם המתין שבועיים עד שתגיע ה"שמירה" ולבסוף, משבוששה זו להגיע, נאלץ לנסוע בלעדיה. על הספינה נתגלה לו עני, שביקש ממנו "רענדיל אדום"⁷³ דווקא, "והתחלתי להתצלל לפניו באשר נוסע אני לארץ הק[ודש] ומעט מעות יש לי". סוף דבר התברר, ברוח "ספרות הנסיעות" החסידית, כי אותו עני הוא הוא השמירה על הים ששלח "המגיד" מצ'רנוביל⁷⁴.

"כולל וולין" בצפת ועלייתו של אד"ם למנהיגות

אתרע מזלו של אד"ם וחייו הקצרים בארץ-ישראל היו גדושי אירועים אלימים ותלאות. לא פעם היו חייו תלויים מנגד, והוא נאסר ואף עונה. מעשי שוד ומגיפות, מלחמות ופגעי טבע פקדו ללא הפסק את קהילת יהודי צפת שבראשה עמד. גם על כספי החלוקה — המקור לרבים מן הסכסוכים בחיי היהודים בארץ במאה התשע-עשרה — נאלץ אד"ם להיאבק כדי להשיג את התמיכה החיונית לקיום בני עדתו, ואף היה מוכן — אף על פי שיכול היה להימנע מכך — לעמוד בביקורתם ובתנאייהם הנוקדנים של אנשי הפקוא"מ ובראשם צבי הירש לעהרן. הוא חתם על פשרה בחלוקת כספי החלוקה בין החסידים לבין הפרושים⁷⁵, הפנה איגרות ותזכירים למונטיפיורי, חתם על מכתבי הכולל והטביע חותמו כמעט על כל האירועים החשובים בחייה של עדת החסידים בצפת. עם זאת "רוחו לא נפלה, ובכל עתות-המשבר נתגלה כמנהיג הדואג לעדתו, נוסך בה ביטחון ומאמץ את רוחה"⁷⁶. אין פלא אפוא, שאד"ם הפך לכתובת מרכזית, שאליה יכלו לפנות גדולים וקטנים בעניינים שונים ומשונים ושדמותו עשתה רושם על מחברים רבים שתיארוהו מתוך התפעלות והערצה.

הכולל החסידי בצפת, שכונה "כולל וולין", הורכב בעיקרו ממשפחות חסידיות בעלות נתינות רוסית שמוצאן מפלכי אוקראינה, ומיהודים ילידי נסיכויות ואלאכיה ומולדביה.

אינה מתקבלת על הדעת שכן ר' אהרן נפטר בשנת תקפ"ב. ראה: א"י של מעלה (לעיל, הערה 2), עמ' 144-145.
73 על ערכו של רענדיל, המכונה גם "אדום", ראה: י' ברטל, "בירושים בשולי תזכיר כולל הספרדים בירושלים משנת תרט"ו", ציון, מג (תשל"ח), עמ' 109-110, הערה 45.

74 ארץ החיים, עמ' 39-40, סימן צט. אל מכתב זה, הנושא בחובו סממנים הגיוראפיים מובהקים, יש להתייחס בחשד, שכן הבנקאי הנודע ר' יעקב יוסף הלפרין, שנודע דווקא כמקורבו של ר' ישראל מרוזין (היה מחותנו), התגורר בברדיצ'וב ולא באודיסה. אצל רייפמן (תולדות אד"ם, עמ' שכא, ובעקבותיו: אור הגליל, עמ' רסח: א"י של מעלה, עמ' 145). הפך הבנקאי הלפרין, שבמכתב כונה "הג[נ]ביר", ל"הגאון המפורסם ר' יעקבקי הלפרין"; ואצל סורסקי (דמויות הוד, עמ' 92) — "הגאון הנודע רבי יעקב הלפרין, מחשובי החסידים בצ'רנוביל". על ספרות הנסיעות לארץ-ישראל, ראה: י' אלפסי, "הנסים בעליות החסידים לארץ-ישראל", בתוך: הו"ל, בשדה החסידות, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 309-315.

75 הפשרה על חלוקת כספי פולין — בין ר' ישראל משקלוב נציג כולל הפרושים לבין "שלוחי אנשי וואלין מצפת" שייצגו את כולל החסידים — נחתמה לראשונה בווארשה בתקע"ב. ראה: א"ל פרומקין, "סיפור התחלת יישוב האשכנזים הנקראים פרושים", מאסף ציון, כ (תרפ"ז), עמ' 132. לאחר ערעורים וטענות שהיו מצד החסידים, הוחלט בשנת תקע"ח בווארשה להשאיר את ההסכם בתוקפו. מסתבר, שההסכם הופר שוב, שכן הוא אושרר פעם נוספת על-ידי אד"ם ועל-ידי ר' ישראל משקלוב. אמנם אשורר זה חסר תאריך, אך ניתן לשער כי נחתם בסוף שנת תקצ"ו או בראשית תקצ"ז. בטרם עזב ר' ישראל את צפת. בשנת תרי"ה אושררה הפשרה ברביעית, על-ידי ראשי הרבנים הספרדים בירושלים שבפניהם הובא הסכסוך. כל הרבדים הללו נדפסו בכרוז כי מציון תצא תורה, ירושלים תרי"ה (כרוז זה מכונה לעתים גם "כתבת זאת לדור אחרן", על-פי מלותיו הראשונות והוא מצוי לדורשיו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים).

מ' אליאב, ארץ-ישראל וציונה במאה הי"ט, ירושלים 1978, עמ' 83.

לקראת סוף שנות השלושים נצטרפו לכולל — כפי שניזכר להלן — גם חסידים בעלי נתינות אוסטרית שמוצאם מגליציה ומבוקובינה. בצורה פשטנית ומנקודת מבט ביקורתית מאוחרת תיאר אלעזר רוקח תושב צפת, את אופיה ההטרונגי של העדה החסידית בצפת כקהילת מהגרים המורכבת מקבוצות אתניות מגוונות שהמכנה המשותף המאחד אותם הוא נמוך ביותר:

הקהילה השניה היתה קהל עדת החסידים, מקובצת מאחינו אשר ברוסיא, באוסטריי וגאליציען, ברומעניען וכו', כל אלה המאמינים בקדושת "היהודים הטובים" העושים מופתים בשמים ובארץ חברו להם יחדיו, וישימו עליהם ראש את הרב החסיד ר' אברהם דוב מאווריטש, אשר גם הוא היה מהיהודים הטובים, וכל בני הארצות הנזכרות היו לקהילה אחת.⁷⁷

אנשי "כולל וולין" שמרו, בדרך כלל, על זיקה חיה עם חצרות צ'רנוביל ורוזין, על אף היריבות המסוימת ששררה בין שתי חצרות אלה, עובדה היא, שאין בידינו ידיעות ממשיות על סכסוכים ביניהם בכל הקשור לכספי ארץ-ישראל. עובדה זו מחזקת את ההערכה כי בנושא זה, לפחות במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, היה שיתוף פעולה וריכוז מאמצים מצד החצרות למען תמיכה ראויה בחסידיהם-נציגיהם הדרים בארץ הקודש.

עלייתו המהירה של אד"ם להנהגת חסידי צפת, תוך דחיקת רגליו של המנהיג הקודם גרשון מרגליות, נזכרת במפורש על ידי העולה הפרושי הליטאי מנחם מנדל מקמיניץ, שתיאר לקוראי ספרו במזרח-אירופה את הכוללים בצפת: "וכל כולל יש לו ממונה... ועל כולל החסידים הי' ממונה הרב החסיד ר' גרשון מרגליות מק"ק סקאליט... ועתה מקרוב בא לפה איש אלקי מוהר"ר אברהם בער מק"ק אברון ונעשה ראש על כולל החסידים אשר ממדינת פולין"⁷⁸. תיאור זה מצטרף לעדויות נוספות המאששות את הערכתנו, כי ראשית עלייתו למנהיגות היתה סמוכה להתיישבותו בצפת. באיגרת שכתבו בתקצ"ט מנהיגי הקהילה החסידית בצפת אל מונטיפיורי, מספרים הם על הצורה והדרך שבה עלה אד"ם למנהיגות:

שמאו ומקדם היה המשגיח עלינו הרב המנוח ר' גרשון מרגליות, עד שיער וקדיש משמיא נחית לנו, ה"ה [=הלא הוא] הרב הצדיק הגאון החכם המפורסם כמהור"ר ר'

77 "מסתרי ארץ הקדושה", יורעאל, א (תרמ"א), גיליון 15, עמ' 116. לאחר חלוקת פולין, השנייה והשלישית, שבהן סופחו לרוסיה גם האזורים המערביים של וולין, הוקם בשנת 1799 פלך וולין שבירתו היתה זייטומיר. במפקד האיכולוסין שנערך בשנת 1847 נמנו בוולין 174,457 יהודים (ראה: ש' אטינגר, "וולין", האנציקלופדיה העברית, טו, ירושלים תשכ"ב, עמ' 872-873). עם זה ברור, שהגבולות המנהליים המשתייכים לא השפיעו בהכרח על "הגיאוגרפיה היהודית", וזו כללה בתוך "כולל וולין" גם פלכים אחרים. הגדרה גיאוגראפית רחבה לאנשי וולין נמצא במקורות שונים: "בני ישראל יושבי ארצנו ארץ רוססיה יחלקו לשני מחנות... והמחנה השנית על פני אוקריינא, רוסיא הקטנה, רוסיא החדשה, טאווריע ובעסטארביען, והוא נקרא בכלל בשם 'וואלינער'" (הכרמל, ה [תרכ"ה], עמ' 99). במכתב מאת ממוני "כולל וולין" בירושלים (מכ' באב תרכ"ט) נמנים עשרת הפלכים הקשורים בכולל: וולין, קייב, קמיניץ-פודולוסק, פולטבה, טוואריה, יקטרינוסלב, חרטון, כסרביה, מולדביה, וולכיה (משפט וצדקה, ירושלים תרנ"ט, עמ' כז). וראה: א"מ לונץ, "החלוקה — מקורה, קורותיה והשתלשלותה", ירושלים, ט [תרע"א], עמ' 208-209; א' רוקח, מצב העיר הקדושה צפת ותושביה האשכנזים, ירושלים חשי"ד [תרמ"א], עמ' 2, 14). לאפיין מהותו של ה"כולל" כארגון אלטרנטיבי המחליף את הקהילה הטרום-מודרנית, ראה: י' ברטל, "היציאה מן החומות — התפשטות הישן או ראשית החדש", ח' לבסקי (עורכת), ירושלים בתודעה ובעשייה הציונית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 22-29.

78 קורות העתים לישורין בארץ ישראל, ויילנא 1839, עמ' 19 [להלן: קורות העתים]. על ספר זה, שהועתק וצוטט במקומות רבים ואף תורגם ליידיש (ווארשה 1841), ראה במבואו של י' ברטל לקורות העתים (מהדורת צילום: היוצאת יד בן-צבי), ירושלים תשל"ה.

אברהם דוב נ"י. ותקפ"י (!) בבואו לארץ ה'קודש] צפת ת"ו ב"ב, נשמח (!) ליבנו ותגל נפשנו. ואחר הפצרות שהפצרונו בו נכמרו רחמיו עלינו לקבל על עצמו טרדת ההשגחה עלינו בכל ההוצאות והכנסות שלנו מקרית חוצות, ושיהי' כל ענינים נעשים על פיו דייקא.⁷⁹

בואו של אד"ם לצפת — כנראה, בסביבות חודש שבט תקצ"ד⁸⁰ — היה אפוא בבחינת "מתנת שמים" לקהילה החסידית האשכנזית בצפת. היסוד הכריזמטי שבדמותו עשה רושם רב והוא משתקף בביטויי ההערצה העזים שנאמרו כלפיו — "איש אלקי" או "עיר וקדיש [=מלאך וקודש]" — השמורים בדרך כלל רק לצדיקים מפורסמים. הוא לא כפה עצמו על הציבור, אלא נענה להפצרותיו וקיבל על עצמו את עול ההנהגה. עם זאת ניתן לשער, שעלייתו למנהיגות היתה הדרגתית, ולמעשה ראשיתה רק לאחר אירועי ביזת תקצ"ד.

בחודש סיון תקצ"ד, זמן קצר לאחר שנתיישב אד"ם בצפת, פרץ מרד הפלחים נגד שלטונו של מוחמד עלי. במשך כחודש ימים התחוללו מהומות, פרעות וביזת רכוש, שהותירו צלקות קשות על פני היישוב היהודי בצפת.⁸¹ ידיעותינו על מעשיו של אד"ם בימים קשים אלה אינן יכולות להתבסס על הספר "שערי ירושלים"⁸², בעיקר בשל עירוב פרשיות⁸³, אלא על עדות

79 כ"י 575, דף 12. האיגרת מובאת במלואה בנספח א'.

80 הידיעה המוקדמת ביותר על שהותו של אד"ם בארץ-ישראל היא משבת פרשת יתרו תקצ"ד (כ"ב בשבט; 1 בפברואר 1834). בה תוארך דרוש אותו השמיע "בארץ הקודש", ראה: כתבי-יד בת עין (לעיל, הערה 27), דף 77 ע"ב.

81 לתיאור אירועי ביזת תקצ"ד בצפת, ראה: א' ריבלין, "הפרעות או הכוזב בצפת בשנת ה"א תקצ"ד וה"א תקצ"ח", מגנוני ירושלים, חוברת המאה (תרצ"ג), עמ' לד-מ [להלן: ריבלין, הפרעות]; א"ר מלאכי, פרקים בתולדות היישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 65-73 [להלן: מלאכי, פרקים]; מ' אביר, המרד נגד השלטון המצרי בארץ ישראל בשנת 1834 ורקעו, עבודת גמר, ירושלים 1961, עמ' 96-98, 131-133; נ' שור, תולדות צפת, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 182-186 [להלן: שור, תולדות צפת]; צ' קרגילה, "איגרת ר' שמואל ב"ר ישראל פרץ העליר בעניין ביזת צפת בשנת תקצ"ד (1834)", קתדרה, 27 (תשמ"ג), עמ' 109-116 [להלן: קרגילה, תקצ"ד].

82 משה ריישר, שערי ירושלים, למברג תרכ"ו [להלן: שערי ירושלים]. המחבר נולד לאחר המאורעות, וידיעותיו, שלדבריו מסתמכות על "מה ששמעתי ממגידי האמת והצדק ומה שראיתי בעיני וגם מספרים הקדושים" (שם, הקדמה), צריכות בדיקה. על הגוממותו של ריישר וחוסר אמינותו עמד כבר ריבלין, הפרעות, עמ' לט, הערה 22, וראה גם בהערה הבאה.

83 אין ספק, כי המחבר, שהעתיק לספרו מתוך מקורות שונים, בלבד בין שני אירועי ביזה שונים והקדים את אירועי תקצ"ח ונתנם בתוך אירועי תקצ"ד. ככל הנראה, הכיר ריישר את תיאוריו של אליעזר הלוי על ביזת תקצ"ח, שפורסמו בעברית על-ידי מ"א גינצבורג כבר בשנת תר"ד (ראה לעיל, הערה 68), ובמהדורה אחרת גם על-ידי אברהם מנחם מענדיל מאהר, מבשרת ציון, למברג 1847. ריישר מצטט את דבריו אד"ם בשעה ש"נתנו חרב חדה על צוואריו" (שערי ירושלים, דף כ ע"ב). בדיוק באותן המלים שמצטט הלוי בתרגומו של גינצבורג. ריישר מספר כי חמיו, יליד טבריה הבקי בערבית, היה במקום, שימש מתורגמן של אד"ם וסייע לו בניהול המשא-ומתן עם שר העיר. גם כאן מתעורר החשד שריישר נטל את תפקידי המתורגמן, שמילא הלוי ועליו הוא מספר באיגרותיו, והעניק לחותנו. בשולי הערה זו נציין כי ביבליוגרפים אחדים טעו בויהוי המהדורה הראשונה של "שערי ירושלים" (ג' קרסל, מבוא לקורות העתים, ירושלים תש"ו, עמ' קיז [להלן: קרסל, קורות העתים]); ח"ד פרידברג, בית עקד ספרים, תל-אביב תשי"ד, מספר 2116; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 96). הספר יצא לראשונה בלמברג בשנת מירושלם לפ"ק (תרכ"ו) וכן מצוין בדף עב ע"א: "נגמר בכי טוב שנת אס ויתממה חכה לו בא בא יבא" (תרכ"ו), אלא שהתאריך הכללי שעל השער — 1869 — שגוי. המהדורה השנייה יצאה בווארשא בשנת כבוד ירושלים (תרכ"ח), 1868, ותוקנו בה שיבושים רבים שחלו במהדורה הקודמת. כך, למשל, בהסכמתו המקורית של ר' יוסף נתנון מלכוב מופיע אביו של הכותב כ"מנחם מענדיל ריישר נ"י" ואילו במהדורת ווארשא שונה הדבר ל"ז"ל"; והמשפט המספר במהדורה הראשונה על

הראייה של מנחם מנדל מקמיניץ ועל שורת מכתבים שקיבל מונטיפיורי מאנשי צפת. מדבריו של מ"מ מקמיניץ ב"קורות העתים" ניתן להסיק, כי בזמן ההתנפלות עדיין היה גרשון מרגליות בעמדת הנהגה בכירה. הוא מספר כי למקום, שבו הסתתרו הפרושים, הגיע איש ובפיו "בשורה טובה, באשר שהרב מוהר"ר גרשון מרגליות הנשיא מכולל החסידים מצא חן בעיני שופט עיר צפת הנקרא קאדי, והמציאות חן היה ע"י שמסר לו כל מעות הכולל שהיה בעת ההוא תחת ידו, כדי להחיות את נפשו וכל מי שיהיה בחצירו"⁸⁴. מהמשך התיאור עולה בבירור, כי בתוך העדה החסידית נוצרו שתי סיעות, האחת בהנהגת ר' גרשון — שכללה בתוכה את מקורביו, וכן חסידים יוצאי גליציה שהחזיקו בנתינות אוסטריית — והשנייה בהנהגת אד"ם — שמנתה את רוב מניינו של היישוב החסידי, ובעיקר את בעלי הנתינות הרוסית. לאחר חמישה ימים ששהו הפליטים בחצרו של הקאדי, מאס בהם האחרון ו"גזר אומר שהרב החסי' ר' גרשון עם סיעתו ישארו בחצרו והרב החסיד אלקי המפורסם ר' אברה' בער מאברוך וסייעתו והפרושים... ילכו להם"⁸⁵. הפקרתם של אנשי אד"ם — שמנו, כנראה, "כמה מאות"⁸⁶ — ושל הפרושים, וגירושם אל מחוץ לצפת היו מעשים חמורים מאד, לא רק בשל חוסר הצדק שבדבר (החסות נקנתה, כזכור, בכספי "כולל וולין"), אלא גם בשל הסכנות והקשיים שארבו להם. ואכן מ"מ מקמיניץ מעיד על הפחד הגדול שהיה מנת חלקם יום ולילה במשך כמה שבועות. בהתפעלות ובהערצה מספר הוא, כי על אף שמאכלם של הפליטים היה פיתה אחת בבוקר ואחת בערב, ועל אף שאד"ם "נשאר נקי מנכסיו ואפילו כתונת לא השאירו לו השוללים, עד ששלחו לו כתונת מטבריא", בכל זאת "היה מחלק מכל מה שהיה לו למוזנותיו, הן משמן הן מלחם"⁸⁷. אמינותו של תיאור זה מקבלת אישור מאיגרת מנהיגי החסידים בצפת, שהוגשה למונטיפיורי בשעת ביקורו בעיר בשנת 1839, ותיארה את סבלם של בני העדה באירועי ביזת תקצ"ד. מתברר, כי כסף שהוחבא מעיני "המחפשים" בתוך בגדיה של הרבנית, אשת אד"ם, הוא שהציל את נפשם, שכן "בעד המעות: ההוא קנה הרב הצדיק לחם וחלק לנו לכל נפש ונפש"⁸⁸.

אין ספק, כי היחסים בין אד"ם ורוב בני העדה החסידית לבין גרשון מרגליות ואנשיו היו מתוחים ביותר. אמנם ייתכן, כי המתח האישי בין אד"ם לבין מרגליות ראשיתו באירועי תקצ"ד ובהפקרת סיעתו של אד"ם, אך ברור, שמעמדו הפנימי של מרגליות בתוך העדה החסידית ומחוצה לה היה מעורער זמן רב עוד קודם לעלייתו של אד"ם. עיון באיגרות

המחבר שהוא "מילודי עה"ק ירושלים", דבר המוכח בפנים על-ידי הכותב עצמו, תוקן במהדורה הבאה ל"מגידולי עה"ק", ועוד דוגמאות רבות לכך.

84 קורות העתים, עמ' 8.

85 שם, עמ' 11. הפקרתם של אד"ם וסיעתו ושל הפרושים על-ידי גרשון מרגליות וסיעתו עומדת בניגוד לתיאור המקובל אודות האחוזה והליכוד ששררו בין שלושת המנהיגים, ראה, למשל: ריבלין, הפרעות, עמ' לו; קרסל, קורות העתים, עמ' כא. תיאור אחר מקפיד לשבח את ר' ישראל משקלוב ואת אד"ם על שלא הפקירו את בני עדתם על אף שהוצע להם למלט את נפשם, ואילו מרגליות אינו נזכר כלל, ראה: שערי צדק (לעיל, הערה 71), שער א, דף יח. אין ספק, כי ר' ישראל משקלוב העדיף את מנהיגותו של אד"ם ועל כן נמנע מלשתף פעולה עם מרגליות ויחסו אליו היה צונן ביותר.

86 קורות העתים, עמ' 8. ממכתב שפרסם ח' ליברמן, "המגיה בדפוס ר' ישראל ב"ק בצפת", אהל רח"ל, א. נייר-יוק תש"ם, עמ' 465-468 [להלן: אהל רח"ל], עולה כי גם חסידי חב"ד שבצפת נמלטו לעין זיתים, שם התחבאה סיעת הפרושים בראשות ר' ישראל משקלוב.

87 קורות העתים, שם. תיאור דומה רשם יעקב ספיר, שהיה אז נער כבן 11, ראה: אבן ספיר, א. ליק 1866, דף א ע"א.

88 האיגרת נתפרסמה בתוך מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 114-118, על-פי כתבי-יד מונטיפיורי 574, דף 24. כתבי-יד זה שמור אף הוא בספריית Jews' College בלונדון. השתמשתי בסרט מס' 6190 במכתב"ע ביה"ס ל ואף כאן מספרי הדפים הנם על-פי תוכן העניינים שערך אליעזר הלוי (להלן: כ"י 574).

הפקוא"מ מן השנים תקפ"ז-תקצ"ד מלמד על חוסר האמון, ועל ההתנגדות והחשדנות כלפי מנהיגותו של מרגליות. בין האישים שנטרו לו איבה ניתן למצוא את השד"ר הפרושי שלמה זלמן שפירא, את ר' ישראל משקלוב, את חסידי חב"ד בחברון, את בני העדה הספרדית ואף את שותפו הקודם להנהגת חסידי צפת ר' עמרם חסידא. מעל כולם תיעב אותו לעהרן, שעד שלב מאוחר יחסית העניק לו תמיכה והדף כל ניסיון לערער את מעמדו. ראשית הקרע בין שני האישים הסתמנה באדר תקפ"ז, כאשר לעהרן האשים את מרגליות ברמייה ובגזל כספי החלוקה של כולל חב"ד בחברון. במכתבו לר' אפרים זלמן מרגליות מברוד, שהיה אחראי על איסוף כספי ארץ-ישראל בפולין עבור החסידים ותמך בגרשון מרגליות (על אף שלא היה קשר משפחתי ביניהם⁸⁹), ציטט לעהרן מכתבים חריפים שקיבל מן הספרדים, מן החסידים ומאנשי חב"ד כנגד מרגליות:

כי זה שנתים כבר שמעתי קול ענות עליו, וגדולי רבני החסידים אנשי שם שהיו בזמן ביאתו בא"י ת"ר... אמרו עליו כי יצא ובא מח"ל [=מחוץ לארץ] לארץ, מחריב הארץ, וכבר בא אח"כ קובלנת יח"ס [=יחידי סגולה] דכו' [ל]ל חסידים לפני גדולי רבני החסידים שבפולין, ורצו להעבירו ממינויו, ולא עלתה בידם, ועדין כמנהגו נוהג, ועושה מה שלבו חפץ, ומחלק המעות הבא לידו כאות נפשו, ואשר יחבר ויקרב יתן לו על אחת אפים, ואשר ירחק מתעטף ברעב ואינו מרחם עליו, מלבד מה שהוא נוטל חלוקה ויש לו קדימות רשומות וגם הכנסה מקרן שלו שהניח בפולין... ונתברר לנו מכמה מגידים, וגם מיחידי כו' חסידים שיצאו מא"י ת"ו לצורך עצמם ועברו עלינו, ובפרוש אמרו: אלו לא היה הרב מוה"ר ג' [=מורנו הרב גרשון] הנו' [כר] הממונה, לא היו צריכים לנרוד ללחם לחוצה לארץ⁹⁰.

שנה לאחר מכן מטעים לעהרן במכתב לרא"ז מרגליות, כי על אף הרושם החיצוני הטוב שמעורר ר' גרשון, אישיותו גורמת מחלוקת ומדנים: "גדלה השנאה והמשטמה [כלפיו] כל כך עד אין שיעור להגיד. ודא עקא ועיקר הגזרה כי גם מכולל חסידים עצמו רבים מתנגדים לו, והולכים ומביאים דברים מזה לזה"⁹¹. כמה חודשים לאחר מכן כבר ממליץ לעהרן לרא"ז מרגליות להדיח את ר' גרשון, "שמקצת הצבור מתנגדים אליו וקובלים עליו תמיד", ממשרת ממונה הכולל⁹². מסתבר, כי מכתב זה לא הגיע לתעודתו, שכן ביתניים נפטרו ר"ז מרגליות מן העולם. לעהרן נקט אפוא בפעולה ישירה, הפנה מכתב לגרשון מרגליות וביקשו במפורש "לסלק את עצמו מהנהגת הכולל ולהסיר המשרה על שכמו ולהניחה ביד זולתו המרוצים לקהל ברוב מנין וברוב בנין"⁹³.

בשנת תקצ"ד, עוד טרם הגיעו של אד"ם לצפת, נמתחו יחסיהם של לעהרן ומרגליות עד קצה גבול האפשר. באיגרתו לאדמו"ר מאוהל, ר' משה טייטלבוים, כתב לעהרן:

89 בניגוד לאי מורגנשטרן הקובע, כי השניים היו קרובי משפחה (משוחיות, עמ' 73: בשליחות ירושלים, עמ' 129), מדגיח רא"ז מרגליות במפורש כי "איננו קרובי ולא ממשפחתו כלל ועיקר, ועכ"פ חפץ בהצדק, כי יודעו ויזכירו, והוא [גרשון מרגליות] חתן גאון ותסיד מפורסם", והכוונה לחותנו ר' ישכר דוב מולוצ'וב, ראה "יו"ב רבלין (יערכים), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם, ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 19.

90 "יו"ב רבלין (יערכים), שם, א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 177-178, וראה גם: שם, עמ' 284; ב' רבלין (עורך), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם, ג, ירושלים תשל"ט, עמ' 23.

91 שם, ב, עמ' 200 (ו' בתמוז תקפ"ח), על סכסוכו עם ר' עמרם חסידא, ראה: שם, ג, עמ' 31-33, 248, 251.

92 שם, ב, עמ' 235 (ו' באלול תקפ"ח), והשווה למכתבו של לעהרן אל שלמה זלמן שפירא מחשון תקפ"ח: "וכי אני אוכל להעבירו [=את גרשון מרגליות] מהממנותו!", שם, עמ' 18-19 (ב' בחשון תקפ"ח).

93 שם, ג, עמ' 33 (ט"ו בחשון תקפ"ט).

עיקר ביאתי בזה למען העניים והאביונים אנשי כולל חסידים היו שבא"י ת"ו כי גדלה זעקתם על הממונים שלהם ר' גרשון מרגליות ור' אייזק מאטיק⁹⁴. והראשון הכביד והגדיל עליו זעקת עניים ואביונים מזה שנים רבות, איש הדמים — דמים תרתי משמע, שש ומתפאר בדמים ששפך באמרו כל המתודה עמו [=המדבר בגנותו?] נופל ומת. ועושה מה שלבו חפץ לעשוק ולגזול ולבלוע כל הבא לידו ואינו נותן חשבון צדק ומטה משפט ע"י דינים שאינם הגונים המתיראים מפניו ואת ד' אינם יראים מלהטות משפט גבר⁹⁵.

שמועות בלתי פוסקות על התנהגותו הבלתי מוסרית של מרגליות הגיעו לאוני לעהרן (כך, למשל, הואשם מרגליות בביאה על אשת איש שאף הרתה לו⁹⁶, בעושק עובונות אלמנות⁹⁷, וכיוצא בזה), ולא נותרה בידו ברירה אלא להדיח את מרגליות ואייזק מאטיק מתפקידם כממונים על כספי הפקוא"מ. הממונים החדשים למשלוח הכסף בשנת תקצ"ג — יוסף מדובנא, חנוך הענוך בן אברהם ואברהם נתן נטע כהנא מווארשה בראשם — היו לשביעות רצונו של לעהרן ובמכתבו אליהם אף הביע צער על שלא הדיח את מרגליות ושותפו קודם לכן⁹⁸. אלא שר' אברהם נתן נטע נפטר לאחר זמן קצר בלבד⁹⁹, ומרגליות ואנשיו המשיכו להטריד את ממוני הפקוא"מ החדשים ולהטיל אימתם על אנשי הכולל החסידי. את הסיבות למתיחות שנוצרה ניתן להסביר בפשטות: לעהרן יכול היה, לכל היותר, להדיח את הממונים מתפקידם (החשוב ובעל העוצמה) כאחראים על חלוקת כספי הפקוא"מ, אך בכל הקשור להנהגת הכולל ולניהול ענייניו הפנימיים לא היתה לו כל סמכות מעשית, ומינויו של ה"ממונה" היה בסמכותם הבלעדית של בני הכולל. כל עוד לא נתעוררו בעיות מיוחדות היה זה נוח לכולם, כי אותם אנשים יהיו ממונים לכל דבר. אלא שלא תמיד היו מינויו של לעהרן (שנתבססו, כמוכן, על המלצות שקיבל מבני המקום) זהים למינויים הפנימיים של הכולל, וכך אכן אירע כאן. יכולתו של לעהרן להתערב ולקבוע את סדרי ההנהגה היתה אפוא מוגבלת והצטמצמה בהשפעה ובהפעלת לחצים, וזהו הרקע למכתבו אל רא"ז מרגליות ור' משה טייטלבוים בעניין הדחתו של מרגליות. מעמד הרשמי של מרגליות ואייזק מאטיק, שהמשיכו לתפקד כממוני הכולל, אפשר להם לחבל בפעילותם של ממוני הפקוא"מ החדשים

94 הכוונה ליצחק אייזיק ווויניצר, סוחר עשיר ששימש בהנהגת חסידי צפת לפחות משנת תקפ"ג. את שמו נהג לחתום כבן הרב גאון מאטיק מאהליב, ראה: בשליחות ירושלים, מפתח בערכו. מוצאו מאטיקוס (Atachi) שבפודוליה הסמוכה למוהילב (Moghilev) על הרנייסטר.

95 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 6, דף 25 ע"ב (י"ח באדר א תקצ"ד).

96 מכתב לעהרן לר' ישראל משקלוב (י"א באדר א תקצ"ד), ראה: שם, דף 25 ע"א, והשווה מכתבו לממוני הכולל החסידי (ב' באדר ב תקצ"ד), שם, דפים 30 ע"ב-31 ע"א.

97 "אשר נפשי בחלה ממעשיו והנהגתו עם אלמנות" — ראה: מכתב לעהרן לר' ישראל משקלוב (י"א בניסן תקצ"ד), שם, דף 39 ע"א, והשווה: שם, דף 44 ע"א. הכוונה היא למדיניות של הפקעת עובונות וירושות, שבה נהגו החסידים כנגהני הספרדים בניגוד לעמדת הפרושים והפקוא"מ. בעניין זה לא נבדל מרגליות מאד"ם, אל האחרון כתב לעהרן בזעם "לקול השמועה שרומכית נ"י נגדר בתר המנהג הגרוע דאית' תמן לחחזיק בעובונות נפטרים אע"פ שיש להם יורשים דאורייתא", ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 8, דף 8 ע"א-ע"ב (ט"ו בכסלו תקצ"ז). על מאבקו הנמרץ של ר' ישראל משקלוב בתקנות אלה, ראה: א' ריבלין, "תקנת העובונות בירושלים ובא"י ואגרת נחלה ומנוחה לרבי ישראל משקלאו", אוכרה, מחלקה ה, ירושלים תרצ"ז, עמ' תרג-הרט. על הרקע לתקנות אלה, ראה: י' ברנאי, "תקנות ירושלים במאה השמונה-עשרה כמקור להכרת החברה, הכלכלה והפעילות היומיומית של הקהילה היהודית", בתוך: א' כהן (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 292-298.

98 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 6, דפים 30 ע"ב-31 ע"א.

99 שם, דף 35 ע"א (ד' בניסן תקצ"ד).

כדי לשכנע את לעהרן, שאין להם תחליף ואין לו כיוצא בהם. אלא שלעהרן לא נרתע מכך, צייד את בן עירו, יוחנן שפיטן, שעמד לנסוע לארץ-ישראל וליטול עמו את כספי החלוקה, הנחיות מפורשות:

הטה אזניך ושמע כי פרט זה צריך השגחה יתירה כי לא תמסור המטבעות ההם לא למו"ה גרשון מרגליות הנקרא רב דק"ק סקאליט או סקאליטער רב, ולא לר' אייזיק מאטיק הגם שהם שניהם נקראים ממונים ומשגיחים וכו' [לל] חסידים — אך אין דעתנו נוחה מהם מטעמים נבונים אשר עמנו, ולכן מזה איזה שנים לא שלחנו דמי שלוחנו לידם, וגם לא נעשה כן להבא, ואין אנחנו מכירים אותם לממונים, ובדמי שילוחנו לא יהי' להם שום שליטה או מגע יד כלל. וכבר בחרנו באחד מכולל חסידי' בשמו מו"ה יוסף מדובנא נ"י שהוא יהי' המחלק... אך ידע שאותו ממונה ר' גרשון הנ"ל איים על הנ"ל¹⁰⁰ לבל יהי' ידו בזה, ולכן רוצה למשוך ידו. על כן תמסור המטבעות ההם ליד ידי' [ידיד נפשי] הרב המאד"ג [=המאור הגדול] מוהר"ר ישראל [משקלוב] נר"ו בצפת על מנת שימסרנו ליד מו"ה יוסף מדובנא לחלקו¹⁰¹.

זרם התלונות על מרגליות לא חדל מלהגיע לאזוני, ובאיחור רב נוכח לעהרן לדעת, עד כמה מוטעה מלכתחילה היה מינויו של מרגליות. הפעם, שלא כדרכו, האשים בכך את תמימותו ועיוורונו שלו ונטל על עצמו את האחריות:

לשמע אזן דאבא נפשנו לקול עניים ואביונים הזועקים בעיר קדשם ובתוך כוללם ואינם נענים, מחמס הממונה ומשגיח על עצמו ועל טובתו ולמלאות אסמיו, ולא שת לבו לזעקת דלים ואביוני ארץ... ואנחנו בתומנו לא אבינו להאמין לקולם [של האנשים הרבים שסיפרו על הנהגתו הרעה של מרגליות], כי יפלא בעינינו איך תוכל הארץ שאת רועה כזה אשר ירעה את עצמו והקרובים אליו ולא את עדתו, ומתנהג עמם באכזריות ואבירות לב ואיך לא תקיא הארץ אותו?¹⁰²

הנה כי כן, כבר עם בואו של אד"ם לצפת היתה זו קהילה שסועה, וחלקים ניכרים מתוכה לא רחשו אמון להנהגתו של גרשון מרגליות. לאד"ם — צדיק מנוסה המקורב מאד לשני בתי החסידות בעלי ההשפעה הרבה ביותר בצפת, והנושא עמו ניהוחות מוכרים של חצר מזרח-אירופית — היתה ללא ספק עדיפות מלכתחילה על פניו של מרגליות. הוסף על כך את תדמיתו השלילית ומעוררת המחלוקת של מרגליות, וממילא יבלטו ההבדלים העזים שבין שני טיפוסים מנהיגים אלה. מרגליות — עסקן ותיק תאב שררה המואשם ברדיפת בצע ובשחיתות, ולעומתו אד"ם — אשר תדמיתו חיובית, מקובל כבעל מידות טהורות ושואב את

100 הכוונה לצבי הירש בן אליעזר ליפמן מאליק, שמילא את מקומו של נתן נטע כהנא ושמכאן ואילך יהיה ממונה קבוע לצדו של אד"ם. ראה: מאורעות צפת, עמ' 118, 158; להלן, הערה 237. הוא זהה ל"ר' הירש ממונה" הנזכר במיפקד, עמ' 19. בצפת הוא נמצא לפחות משנת תקצ"ז, או תת"ם על אגירת השליחות לראובן מארדוש, ראה: ר' ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים... לזכר א"מ לונץ, ירושלים תרפ"ה, עמ' קסד-קסו. שמו — "צבי אריה בהרב המפורסם מאליק" — נזכר בשנת תרכ"ט בראש ההותמים על החרם כנגד ר' חיים מצנזר, ראה: קול מדינה (לעיל), הערה 41. נציין כי גם על הממונה השני, חנוך הענוך בן אברהם, אימו מרגליות ואנשיו, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"ג, כרך 6, דף 46 ע"ב.

101 שם, דף 43 ע"ב (כ"ד בניסן תקצ"ד). על מכתב זה העביר לעהרן קו כדי לבלטו, שכן שליחותו של שפיטן לא יצאה לבסוף אל הפועל.

102 מכתב לעהרן לר' ישראל משקלוב וליוסף מדובנא מיום י"ג באייר תקצ"ד, ראה: שם, דף 51 ע"ב. אנב נציין, כי יוסף מדובנא נפטר בקיץ תקצ"ד "בסבת ההכאות שהכוהו השודדים בשעורו" שהיתה אז בצפת", ראה: שם, דף 206 ע"ב (י"ח באדר תקצ"ז).

סמכותו מכריזמה אישית, ממעמד רבני פורמלי ומהכרתם של צדיקי אוקראינה ומברכתם. אד"ם נתמנה אפוא על-ידי אנשי הכולל החסידי כממונה תחת מרגליות. עם זאת ניתן לשער, כי פניו של אד"ם היו לשיתוף פעולה, דבר המשתקף ממכתבם של ממוני נמצי¹⁰³ למונטיפיורי משנת תקצ"ט [להלן, נספח א']. לפי המכתב הביע אד"ם את הסכמתו "לקבל על עצמו טרדת ההשגחה" גם על "אנשי ניעמצע", אולם לא הסכים לעסוק בענייניהם המשפטיים המסובכים הקשורים בתביעות הפיצויים על ביות תקצ"ד. אד"ם ביקש, שנושא זה יופקד בידיו של מרגליות, ש"היה בעצמו ממדינת ניעמצע וכבר היה מורגל [במשאיומתן] עם הקאנסליס ניעמצע והיה גם כן חכם גדול". לאחר דיכוי המהומות נתבקשו היהודים על-ידי נציגי השלטון המצרי להכין בכתב רשימה של החפצים הגוולים שנשללו מאתם, תוך שהובטח להם כי ערכם הכספי יוחזר¹⁰⁴. רשימות אלו (המכונות במקורות התקופה "קיימוס" או "קיימא") נמסרו לממונים מיוחדים, שתפקידם היה לברוק את אמיתותן של ההצהרות. קשה לדעת אם אד"ם ביקש להטיל את המשימה על מרגליות מתוך רצון כן לשיתוף פעולה ולחלוקת האחריות, או שמא בשל חוסר ניסיונו בכגון אלה (ומנגד, ניסיונו המעשי המוכח של מרגליות שיכול היה להיות לעזר רב) והעומס הרב, שנפל עליו ממילא בטפלו בתביעותיהם של אנשי סיעתו שלו. גם ניסיון זה לא עלה יפה, שכן מוזימתם של מרגליות ואנשי סודו למסור הצהרות שקריות ולהפיק רווחים אישיים שימשה עילה לסכסוך חריף בתוך העדה החסידי.

את רישום הרכוש הגוול עשתה, כאמור, כל סיעה בנפרד באמצעות מיופה כוח קונסולארי (המכונה במקורות התקופה "וקיל" או "ויקיל"), שנבחר על מנת שייצגם בפני השלטונות: "ואחר זה עשו כל בני עה"ק וויקיל עליהם. אנשי רוסיא עשו את הרב הצדיק דפה [=אד"ם] ואנשי נעמצי עשו את הרב ר' גרשון מרגליות"¹⁰⁵. בחירת הווקיל לא נעשתה תמיד בזיקה למקום המוצא (למרות שנתיונות קודמת — אוסטרית או רוסית — היתה בעלת משמעות רבה), אלא לא פעם גם על-פי הערכתו של כל אדם מיהו הקונסול הזר המסוגל לספק את ההגנה הטובה ביותר על האינטרסים הפרטיים והקיבוציים שלו. כך, למשל, בחרה קבוצת חסידים אחרת, ביניהם ר' שמואל העליר, להיות תחת חסות אנגלית. את ה"קיימוס" של אלה ערך הווקיל משה פינצי, שנמנה על אנשי הכולל החסידי בצפת¹⁰⁶. אנשי סיעתו של אד"ם (נתיני רוסיא, ברובם) התייחסו, כאמור, בחשד ליושרו של מרגליות וזו, מן הסתם, הסיבה שהעדיפו שיתוף פעולה עם חוגים אחרים, כמו הפרושים ומנהיגם ר' ישראל משקלוב, על פני שיתוף פעולה עם החסידים אנשיו של מרגליות. ההבטחות להחזרת הרכוש הגוול לא מומשו במהירות שלה ציפו בני צפת (למעשה, בסופו של דבר הוחזר רק סכום קטן מאד של פיצויים), ועל כן, שיגרו אד"ם ור' ישראל משקלוב בראשית תקצ"ה מכתב משותף ליצחק פ"ח מירושלים

103 הכוונה ליוצאי גליציה, נתיני הקיסרות האוסטרית. אוסטריה מכונה בערבית ובתורכית "נמסה", וכך גם במקורות העבריים הארץ-ישראליים מן המאה התשע-עשרה. בשפות הסלאביות (פולנית ורוסית) נמצי היא גרמניה.

104 מאורעות צפת, עמ' 115 (ראה לעיל, הערה 88); שערי ירושלים, דף כ ע"ב. לכל פרשת התביעות, ראה: מ' אביר, "תביעות יהודי צפת אחרי ביות תקצ"ד", ספונות ז (תשכ"ג), עמ' רסו-רעד.

105 מאורעות צפת, עמ' 120.

106 ראה: קרגילה, תקצ"ד (לעיל, הערה 81), עמ' 115; על פינצי, ראה: מיפקד, עמ' 24. על הרקע לחסות המעצמות ליהודי ארץ-ישראל בתקופת השלטון המצרי, ראה: מ' ורטה, "מדוע נוסדה קונסוליה בריטית בירושלים?", ציון, כו (תשכ"א), עמ' 215-237; מ' אליאב, בחסות ממלכת אוסטריה, ירושלים תשנ"ו, עמ' 9-1. דווקא הרוסים היו אדישים לשאלה זו והחל משנת 1847 אף עוררו מעבר נתיניהם היהודים הגרים בארץ-ישראל לחסות בצל אנגליה או אוסטריה, ראה: אליאב, שם, עמ' 67-68, 71-77, 80-82; "תזכיר יהודי רוסיא בצפת ובטבריה לסיר משה מונטיפיורי בדבר הסרת החסות הבריטית (1863)", ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 413-420.

וביקשוהו. כי ייצג את כוללי החסידים והפרושים בדיונים המשפטיים סביב שאלת הפיצויים וינסה לקדם את הטיפול בעניינם. בסופו של המכתב הוסיף ר' ישראל משקלוב: "זה חתם הרב הג' דאוורן שרוב של אנשי וואלין החסידים אצלו"¹⁰⁷. הדגשתנו את המלה "רוב" מרמזת על כך שחלק מאנשי העדה החסידית עדיין ראו במרגליות את מנהיגם ומיטיבם.

הידיעה על התיישבותו של אד"ם בצפת הגיעה לפקוא"מ באמסטרדם באיחור ניכר. משלוח כספי ה"ברכה" של תמוז תקצ"ה היווה את העילה למכתבו הראשון של לעהרן לאד"ם. לעהרן הכתירו כ"ממונה ומשגיח דכו[ן]לל חסידים הי"ו שבעה"ק צפת ירושלים וחברון" והביע את פליאתו, מדוע לא זכה לקבל ממנו עד היום איגרת שלומים. לעהרן, שחש באפשרות החדשה שנוצרה בכדי לטהר את האווירה העכורה שהשרה מרגליות, טרח להסביר לאד"ם, עד כמה חשוב הקשר בין הממונים שבארץ ישראל לבין הפקוא"מ בעיקר לאור המציאות הבלתי נעימה של ממוני העבר, והביע את תקוותו כי אד"ם "הבא מחדש ומנוקה מעון" יצליח במקום שנכשלו קודמיו:

והלא בלי ספק שמעה אזנו ותבן לה כי לטובת העניים והאביונים של כוללם הי"ו פנינו ליח"ס [=ליחידי סגולה] מכוללם, ולא שלחנו צרור הכסף להממונים [הקודמים]. האמנם צר לנו כי עלתה כזאת בימינו לראות רועי צאן הדלים על אדמת קדש הרועים את עצמם ואינם משגיחים על סוכת העניים. אך מה נעשה אחרי אשר ראינו בחוש העין את אשר נעשה בכסף שילוחנו בשנים הקודמות — אולם רומכ"ת נ"י [=רום מעלת כבוד תורתו נרו יאיר] הבא מחדש ומנוקה מעון, וגם לא ישא פנים לזולתו אם חסון הוא כאלונים, הי' לו לקשר קשר האהבה והידידות עמנו ולהיות דבריו מצויים אצלנו. ועד היום הזה אותיותיו לא ראינו¹⁰⁸.

במכתב אחר, שמוען לגביר הלונדוני אשר בן שמשון, סיפר לעהרן שוב את השתלשלות בחירת הממונים לכולל החסידים הצפתי למן שנת תקצ"ג ועד בואו של אד"ם:

בשנת תקצ"ה שמענו כי בא רב צדיק וחסיד גדול ובעל נכסים בפ"מ [=בפועל ממש] מרוסיא לצפת ת"ו ונעשה ממונה דחסי[ן]דים. ושמחנו לשמע שמעו הטוב, ובכך שלחנו חלק כו' חסי' לידיו... ושם הרב הממונה אברהם דוב בער נ"י מאוורין ושני יחידיים חשובים דעימי' מוהרצ"ה נ"י מעליר [=צבי הירש מאליקן] ומו"ה מיכל טולשינר נר"ו¹⁰⁹.

מדברים אלה חוזר ומתברר, כי עלייתו של אד"ם למנהיגות הכולל החסידית בצפת קדמה למינויו כ"ממונה" מטעם הפקוא"מ. ולמעשה בא מינוי זה של הפקוא"מ כדי להדביק את הפער, שנוצר בין המציאות החדשה שנתהוותה בשטח לבין צורכי חלוקת כספי ארץ ישראל. עלייתו של אד"ם למנהיגות נתנה את אותותיה גם ביחסים שבינו לבין גרשון מרגליות, ואכן אלה היו עכורים במשך כל השנים המועטות, שבהן חיו זה לצד זה באותה עיר. עובדת היותו של אד"ם בכיר, נכבד ואהוב יותר מקודמו עולה, כבדרך אגב, גם מאפיוודה שולית לכאורה — תיאור ההדלקה במירון במוציא ל"ג בעומר בשנת תקצ"ה. ההדלקה הראשונה — לכבוד ר'

107 המכתב פורסם על ידי פ' גרייבסקי, מנגו ירושלים, טז (תרצ"א), עמ' טו; פקסימילה וההרהר מחדשת, בתוך: בשליחות ירושלים (לעיל, הערה 6), עמ' 32-33. אמנם במכתב אחר ליצחק פ"ח, מאותו יום (ז' בתשרי תקצ"ה) וכאיתו עניין, כתב ר' ישראל משקלוב: "גם הרב הג' דאוורין רב החסידים פקיד דכל אנשי רוסי' סומך עלי", ראה: גרייבסקי, שם, עמ' טז; בשליחות ירושלים, עמ' 40.
108 לעהרן במכתב לאד"ם ולממוני הכולל החסידים מיום ו' בתמוז תקצ"ה, אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דפים 136 ע"ב-137 ע"א. אד"ם נזכר כבר במכתבו של לעהרן לאלפאנדארי, שם, דף 133 ע"ב (ג' בתמוז תקצ"ה).
109 שם, דף 206 ע"ב (י"ח באדר תקצ"ו).

שמעון בר יוחאי — נחשבה למכובדת ביותר ותמורתה שולם סכום כסף גבוה (כך, למשל, את ההדלקה הראשונה בערב ל"ג בעומר, שהיתה שייכת לספרדים, קנה איש עשיר מעכו בסכום של 15,015 גרוש¹¹⁰). והנה — מספר יוסף בן שבתאי מקאליש — בהדלקה הראשונה זכה אד"ם ותמורתה שילם 150 גרוש, ואילו את ההדלקה השנייה — לכבוד ר' אלעזר בן רשב"י — רכש מרגליות ותמורתה שילם סכום גבוה יותר — 175 גרוש¹¹¹.

אכן מרגליות ראה באד"ם את אחד האחראים להדחתו מתפקיד הממונה, ואילו אד"ם, משיקוליו, לא היה מוכן להשלים ולהתפייס עמו. לעהרן צפה בעימות מרחוק, והאמין, שכל הפורענויות שניחתו על ראשה של צפת לא באו אלא בשל הפירוד הפנימי והמחלוקות. למרות המשקע הכבד שהיה בלבו על מרגליות, עשה לעהרן מאמץ כן לפייס בין הניצים, אך נחל כישלון. "כל הפורענות לא הועיל עדיין להוציא הטינא מלבנו" — כתב לעהרן למרגליות לאחר רעש האדמה בתקצ"ז — "לשוא הכית, מוסר לא לקחו. סוף דבר יסיר כל טינא מלבו וכל מחשבה אשר לא נכונה היא ויהי' באהבה ואחוה ואחדות עם הה"ג מו"ה ראד"ב [=ר' אברהם דב בער] נר"ו... ומי יתן והי' שומע לי מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו] נ"י כבר שנים הקודמות לסלק ידיו מצרכי צבור"¹¹². מרגליות, ברצונו העז לחזור לתפקיד הממונה, לא פסק להפעיל לחץ על לעהרן שיחזירו למשרתו הקודמת. לעהרן, שלא נהג לברור במלים, נאלץ להטיח בו דברים כדרבנות:

יעידו עלי חברי כמה הפכתי בזכותו תמיד, וכמה טעדיקי עבדינא להשוות בין הבלתי שווין, וכל טרחותי לא הועילו עד שהוכרחנו להעמיד זולתנו על חלוקת הכסף... ולא נעורר הישנות כי איני רוצה לסתור דבריו... לכן ירדוף נא שלום עם הרב החסיד מוהרא"ד מאוורין נר"ו ויעשו הכל באגודה אחת ומשמים יסכימו עמהם. ולו ישמעני אדוני הרב נר"ו יאחז גם רומכ"ת במדת הרב הנו"י שלא ליטול חלוקה, הלא קס"ד [=קא סלקא דעתך] בפעל יש לו משלו גם אם אינו עולה כ"כ כמו שיש להרב הנו"י, עכ"ז בעה"י לא יצטרך לזולתו, וזה כבודו וכבוד תורתו תתעלה שלא מבקש שום טובה לעצמו.

עם זאת, הבטיחו לעהרן, כי אם ישלים עם אד"ם ישקול "להחזיר עטרה ליושנה בענין שילוח הברכה הבאה על ידינו"¹¹³. בד בבד פנה לעהרן גם לאד"ם וביקשו כי יסיר מלבו כל דבר החוצץ בינו לבין הרב הממונה מוהר"ג [=מורנו הרב גרשון] נר"ו למען השלום¹¹⁴. אלא שדבר לא עזר, ואד"ם לא היה מוכן להשלים — "וכנשמע לנו מדברי הרב דסקאליט נר"ו רוצה הוא בשלום, אבל הרב דאוורין נר"ו מעלים ומסתיר מפניו כל דבר, ולא כן דרכו"¹¹⁵. בסוף חודש סיון תקצ"ח עשה לעהרן ניסיון אחרון לשכנע את אד"ם, שיצרף את מרגליות לשלושת הממונים הקבועים שעמו, וכן ממונה נוסף שיהיה על דעת שניהם¹¹⁶. אך מותו של מרגליות

110 תולדות יהודי קאליש (לעיל, הערה 61), עמ' 325. על מנהגי ההדלקה במירון בל"ג בעומר, ראה: א' יערי, "תולדות ההילולא במירון", תרביץ, לא (תשכ"ב), עמ' 72-101; ב' לנדאו, "בשולי מסע מירון", בתוך: מנחם מנדל ראבין, מסע מירון, מירון תשכ"ו, עמ' סא-קמו.
111 תולדות יהודי קאליש, עמ' 326.
112 אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 60 ע"א (כו באב תקצ"ז).
113 שם, דף 90 ע"א (כ"ח בשבט תקצ"ח).
114 שם, דפים 92 ע"ב-93 ע"א (אדר תקצ"ח).
115 מכתב לעהרן לר' משה צבי מטיטשלניק, "האב והפטרון לכולל חסידים וואלינער שבא"י" — ראה: שם, דף 94 ע"א (פסח תקצ"ח). ר' משה זה הוא הצדיק ר' משה צבי מסאווראן, שעבר בסוף ימיו להתגורר בצי"צ לניק שבפדוליה ונפטר כחודשיים קודם לכן (בכ"ח בטבת תקצ"ח), ראה הלן, הערה 147.
116 שם, דף 105 ע"ב (כ"ח בסיון תקצ"ח); והשווה מכתבו לאלפאנדארי, שם, דף 106 ע"א (ג' בתמוז תקצ"ח).

בא' בתמוז תקצ"ח ואירועי מרד הדרוזים, שהתרחשו בסמוך, פטרו את אד"ם מן הצורך להשיב לבקשה זו.

ממדי השחיתות והגזל של כספי הפיצויים מביזת תקצ"ד התבררו רק לאחר מותו של מרגליות; אז קיבל על עצמו אד"ם את המשך הטיפול גם בענייניהם של אנשי סיעת מרגליות ("אנשי נעמצי"). במכתבי תלונה, שהופנו למונטיפיורי בביקורו בתקצ"ט, חמש שנים לאחר אירועי תקצ"ד, הואשמו מרגליות ואנשיו במפורש כי הם "עושים זה הערמה בשביל הנאתם". טענות מעין אלו הוטחו במרגליות על-ידי חלק מבני סיעתו לשעבר, שככל הנראה קופחו בשל מעשי המרמה ועל-כן הצטרפו למכתב תלונה שהגישו ממוני הכולל החסידי. במכתב זה הם הודיעו למונטיפיורי, כי מינו את אד"ם כמופנה הכוח שלהם "כדי שהוא יוציא הגזילה והחשבונות מת" (=מתחת יד אנשי מרגליות)... והצדיק [=אד"ם] בצדקתו יעמוד לוויקיל עלינו וכל אשר ימרה פיו יִוסַר, וכל הפנקסים והחשבונות ימסרו לידו כדי להציל אותנו מיד העשוקים [צ"ל: העושים]!"¹¹⁷.

אד"ם כמנהיג חסידי צפת

בין אירוע אחד למשנהו נתנהלה שגרת חייו של אד"ם בפעילות תורנית ורוחנית. אלא שהדיעות אודות פעילות זו מועטות ופוזרות זעיר פה וזעיר שם. כך, למשל, הגיע לביקור בצפת ר' יעקב בן יוסף אייכהארן, דיין מקראקא שבפולין, בסוף חודש תמוז תקצ"ד, בשבוע שחלה בו פרשת מסעי, זמן לא רב לאחר אירועי הביזה. ר' יעקב זה תכנן להדפיס את ספרו "עפר יעקב" בבית הדפוס של ישראל ב"ק, אלא שמכונות הדפוס הושבתו בעקבות ההרס, והוא נאלץ להמתין עד שמכונה אחת תתוקן. בינתיים נפגש המחבר באד"ם, ש"היה נאמן אהוב להמדפיס ומסרתי חבורי לו שיהי לי למסעד בפשר עם המדפיס". מסתבר, שאד"ם סייע לישראל ב"ק כקריין כתבי-יד שהוגשו להדפסה וייעץ לו אלו ספרים כדאי להדפיס. כאשר עיין אד"ם בספר, מצא בו בירור הלכתי שלא נראה בעיניו. הוא השיב בכתב על העניין והמחבר ציטט את תשובתו כלשונו¹¹⁸.

בשנת תקצ"ו תיאר יוסף בן שבתי מקאליש לבני משפחתו שבפולין את הרכבה של אוכלוסיית יהודי צפת ובתוכם את העדה החסידית שבצפת ואת מנהיגיה:

הסוג השני הם עולים שבאו לארץ ומכונים "חסידיים", והם כחמש מאות משפחות. בראשם עומדים חמשה ממונים, והם עוסקים בכל צרכי הצבור שלהם. ועל הממונים האלה — שני אמרכלים, האחד הרב החסיד המפורסם בוצינא קדישא כק"ש [=כבוד קדושת שמו] מו"ה אברהם דוב נ"י שהיה רב בקהילת אברוטש [וויטומיר והשני הוא הרב החסיד החריף מדי' גרשון מרגליות, שהיה רב בקהילת סקאלאט, שניים הנ"ל הם מעל המשגיחים והם הדיינים, ובידיהם הרשות מידי הפחה לכוף את רצונם על בני עדתם, ואף להעניש במלקות כמנהג הספרדים. אף המשפחות מבני עדתם היושבים

117 מאורעות צפת, עמ' 120-122, על-פי כ"י 574. דף 27 (י"א בסיון תקצ"ט). פרטים חדשים נוספים על הדרך, שבה גזלו נאמניו של מרגליות את כספי הפיצויים, ראה: להלן, נספח א'.

118 עפר יעקב, חלק שני, ברעסלויא תקצ"ט, דף ל ע"ב. המחבר חלק על גישתו של אד"ם, אך אד"ם לא השתכנע מדבריו והתזיק בדתו, ראה: שם, דף ל ע"ב-לב ע"א. ייתכן, שמסיבה זו לא נדפס הספר בצפת אלא בברסלוי, שכן לספר צורפו הסכמותיהם של ר' ישראל משקלוב ושל רבני הספרדים בצפת, אך חסרה הסכמתו של אד"ם (אד"ם המשיך לתת הסכמות גם בארץ-ישראל, ראה להלן, הערה 190). על דברי אייכהארן כמקור לאירועי תקצ"ד הציב ראשונה מיכל רבינוביץ, "לקורות בית הדפוס של ר' ישראל ב"ק", במישור, ב (תש"א), גיליון סג, עמ' יב; ואחריו א"ר מלאכי, פרקים (לעיל, הערה 81), עמ' 60-61, הערה 1. העתקתו שם אינה מדויקת.

בטבריא, חברון, שכם נתונים למרותם של שני הרבנים הנ"ל, ואינם רשאים לחדש שום דבר מבלי רשותם של הרבנים הנ"ל¹¹⁹.

מתיאור זה משתקף בבירור מעמדם האיתן של השניים כמנהיגים משותפים של היישוב החסידי הארץ-ישראלי כולו, אך יש לזכור שדבריו של העולה מקאליש טבועים בחותם אידיולי ולוקים בהפרזה. יש להטיל ספק בדבר השפעתם הממשית של אד"ם ומרגליות על הקהילה החסידית בטבריה — שבה התנהלו כוללי החסידים ("כולל רוסייה" ו"כולל וולין") באופן בלתי תלוי בכולל הצפתי¹²⁰ — ועל קהילת חברון, שבה היה רוב מוחלט של חסידי חב"ד¹²¹, או על שכם שבה לא ידוע על קיומה של עדה חסידית¹²². גם המבנה ההיררכי ששרטט הכותב (שני אמרכלים-דיינים ומתחתם חמישה ממונים-משגיחים) הנו סטיריאוטיפי ואינו תואם את המציאות הידועה לנו. עם זאת הושפע ללא ספק מעמדו המרכזי של אד"ם מהשילוב שבין צדיקות ומנהיגות רוחנית לבין עיסוק אינטנסיבי בחלוקת כספי הפקוא"מ. עובדת היותו חולש על כספים רבים הקנתה לסמכותו עוצמה רבה, בדומה לזו שממנה נהנו צדיקים כר' מנחם מגדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק בדור שלפניו. ייתכן, שיש לראות בכך גם דפוס אופייני בהנהגת היישוב החסידי בארץ-ישראל. אכן ידיעות אחרות מצביעות על כך שאד"ם נחשב כמנהיג בעל השפעה גם מנקודת מבטם של יהודים שאינם חסידים שגרו מחוץ לצפת¹²³. את הידוע לנו על מינויו של אד"ם למנהיג חסידי צפת משלים משה ריישר, בעצמו מאנשי "כולל וולין" בירושלים¹²⁴. הוא מספר על "ביהמ"ד של הה"צ [אד"ם]... רוב צדקתו וקדושתו

119 תולדות יהודי קאליש, עמ' 320.

120 ראה: מ' וילנסקי, היישוב החסידי בטבריה, ירושלים תשמ"ח. הספר מסכם את תולדות חסידי טבריה עד מותו של ר' אברהם מקאליסק, ועדיין חסרים אנו מחקר, שיעסוק בהתפתחותו של מרכז חסידי חשוב זה משנת 1810 ואילך. וראה, לאחרונה: א' סורסקי, יסוד המעלה, א-ב, בני-ברק תשנ"א.

121 כבר בשנת תקפ"ג נזכרות "מענות חב"ד" הנאספות בנפרד למען כולל חב"ד בחברון, ראה: י' ורפל, "לתולדות הקהילה האשכנזית בארץ ישראל", סיני, ה (תרצ"ט-ת"ש), עמ' פז. על היישוב החסידי בחברון, ראה: מ' שפירא, "עדת חסידי חב"ד בחברון", ותיקין — מחקרים בתולדות היישוב, רמת-גן תשל"ה, עמ' 67-116; ב' לנר, "היישוב החסידי בחברון מראשיתו", כרם החסידות, ב (תשמ"ה), עמ' קפג-רנו; ש"ד לוין, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז-תש"י, ברוקלין תשמ"ח. לעניין זיקתו של אד"ם לחב"ד ראוי לציין, כי בסכסוך שנתגלע בין ר' אליעזר ברגמן איש כולל הו"ד מירושלים לבין כולל חב"ד בחברון, הוצג אד"ם כדמות שבכוחה להשפיע על עמדות חב"ד, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 5 ע"ב (טו"ב בחשון תקצ"ז). עוד נעיר, כי עד תקופה ידועה קיבלו אנשי חב"ד בחברון את הכספים שנאספו בווארשה באמצעותו של אד"ם. בשנת ת"ר עירערו אנשי חב"ד על כך, אך רבני וארשה סירבו להיענות לבקשתם. לעהרן צידד, במקרה זה, בחב"ד וכתב על כך לר' חיים דוידזון מנהיגי קהילת וארשה: "הן אמת ההיג [אד"ם]... הוא יחיד בדורו בא"י בענין שאינו נוטל חלוקה ואינו נהנה מהנשלח מחושק [=מחלוקה ושל קדימת] כלל... אבל עכ"פ הוא נוגע מצד טובת הכולל שלו", ראה: שם, דף 198 ע"ב (כ"ג באדר א ת"ר), והשווה מכתב לעהרן לר' יצחק מוורק, מיום ז' באדר א ת"ר, שם, דף 196 ע"ב.

122 עדויות מעטות בלבד ישנן על היישוב האשכנזי הזעיר בשכם, ראה: א' יערי, "תולדות היישוב היהודי בשכם", סיני, לו (תשט"ו), עמ' קסו-קפ; י' בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשכ"ט, עמ' 373-376; נ' שור, "תולדות יהודי שכם בימי הביניים ובעת החדשה", בתוך: מחקרי שומרון, תל-אביב תשמ"ו, עמ' 229-301.

123 במכתב שהפנה בשנת 1839 יהודי תמהוני בשם קלמן רוזנפלד (י"ר' כלב אשכנזי) שהתגורר ביפו, אל מונטיפיורי, הוא מספר בשפתו המשובשת: "ואני כתבתי כמה וכמה פיעמים לעיר הקודיש שפת אמ"ת [=צפת] להי' צדק [=הצדיק] שמו דוב מין נאבריצ', ראה: ברטל, לראשית הקהילה האשכנזית ביפו (לעיל, הערה 56), עמ' 356. הערה 23, על-פי כ"י 575, דף 93b.

124 ככל הנראה, נמנה ריישר על חסידי סדיגורה; שכן בתארו את ההוצאות הרבות שהיו כרוכות בבניית בית-הכנסת "תפארת ישראל" שבירושלים, הוא מוסיף: "גם אבי ניוו נשלח ע"פ [=על פני] חצות לקבץ נדבת

וטהרתו אין גומרים עליו את ההלל. בסוף ימיו בא לשכון כבוד בארצו הקדושה בעה"ק צפת. גם שם הי' ראש ומנהיג העיר באמת וצדק¹²⁵. בית-מדרש זה, שאותו ייסד אד"ם, היה חלק מבית-כנסת האר"י (האשכנזי)¹²⁶, ובו נתרכזה פעילותו התורנית והחסידית וסביבו נתלכדה עדת חסידיו¹²⁷. מדבריה של יהודית מונטיפיורי על נדבת-ידו של בעלה לאנשים מפקיעין, "אשר באו ללמוד תורה בבית המדרש בעיר הזאת", ניתן לשער כי שרידי היישוב האשכנזי בפקיעין אף הם למדו בבית-מדרשו של אד"ם¹²⁸. לכך יש לצרף את דברי התורה שנמסרו למונטיפיורי בשעת ביקורו בצפת בתקצ"ט בחתימתם של חמישה-עשר יהודים אשכנזים מפקיעין. הללו מודים לו על שתרם באמצעות ה"אדמו"ר הרב הצדיק אא"ק [= איש אלוקים קדוש] המפורסם – הוא אד"ם – כסף "לצורך בהכ"נ ובית הטבילה דעיי"ק [=דעיר קודש] פקיעין ת"י"¹²⁹.

אליעזר הלוי, שכזכור ביקר בשנת 1838 בצפת, הוזמן לסעודת שבת בביתו של אד"ם ואת התרשמותו מן האיש ומעדתו תיאר במלים חמות:

אחביו על הבנין הזה בעוד חיים חיותו של הה"צ הקדוש... ר' ישראל מרוזין... והוא נתן לו מכתב מליצה כחתימתו לעורר לבות בני ישראל על זה, ראה: שערי ירושלים, דף כו ע"ב.

125

שערי ירושלים, דף ל ע"א; והשווה: שם, דף כ ע"א.

126

ראה שטר המכירה שהגישו למונטיפיורי "הגבאים והמשגיחים" של בית-המדרש החדש שליד בית-הכנסת על-שם האר"י; בסוף המכתב חתום גם אד"ם. החותמים מעידים כי נתמנו בפקודת אד"ם "ובכח כל אנשי כוללנו ק"ק חסידים הי"י". הם מודים על התרומה שהרים מונטיפיורי להוצאות בית-הכנסת ומודיעים על החלטתם למכור לו בתמורה לצמיחת "שני מקומות... סמוך ממש לארון הקדש", ראה: מאורעות צפת, עמ' 157-158 (על-פי כ"י 574, דף 20). שני נוסחים נוספים של שטר המכירה, אחד המיועד למשה מונטיפיורי והשני לרעייתו יהודית, ראה: שם, דפים 21a, 21b. על שניים מהם חתום, מתחת לשמו של אד"ם, גם שמואל העליר. כן מצויות שם חתימות גבאים נוספים שלא נרשמו על-ידי בן-צבי: אברהם צבי בן סענדר, אלי מאיר, וברוך יוסף בן אברהם אבא. מצוייה בידינו גם קבלה בחתימת אד"ם, ובה הוא מודה למונטיפיורי על שתרם 50 "ריאלים פראנסיס" לבתי-הכנסת של האשכנזים (כ"י 574, דף 75c). מעשה זה של מונטיפיורי אין לראותו כמחווה יוצאת דופן, שכן הוא רכש מקומות גם בבתי-כנסת נוספים, ראה: מאורעות צפת, עמ' 156-157 (על-פי כ"י 574, דף 22). איגרת נוספת (לא מתוארכת) של מכירת מקום בבית-הכנסת האר"י, ועליה חתומים אד"ם וממונים נוספים, נכתבה עבור ר' שמואל ש"י (הוא ר' שמואל העליר). תצלום כתב היד נמסר לי על ידי ר' אלישע פקשר ותודתי נתונה לו.

127

במפקד מונטיפיורי נזכר ר' פנחס נחום שעיסוקו "שמש בבהמ"ד של הרב" (מיפקד, עמ' 24). במכתב לאליעזר הלוי (מ'23 במאי 1839) מבקש ר' שמואל העליר, תלמידו של אד"ם וממלא-מקומו לאחר מותו, כי את התרומות שיתן מונטיפיורי לשיפוץ בית-המדרש יש להעביר לידי "ר"צ בר"ס מוכיז" כי הוא אשר נתמנה לעסוק בבנינה מאת הרב הצדיק אדמו"ר נ"י" (כ"י 575, דף 31d). ר"צ זה הוא צבי בר"ס – "בעל עסק" – שנמנה כמפקד (מיפקד, עמ' 19). באיגרת שבה הציע למונטיפיורי לחכור עבורו ארמות באזור הטביחה (את האיגרת פרסם יו ברטל, "תכניות ההתישבות" מימי מסעו השני של מונטיפיורי לארץ-ישראל (1839)), שלם, ב [תשל"ו], עמ' 285 [להלן: ברטל, תכניות ההתישבות]; פקסימילה של האיגרת, ראה: קתדרה, 33 [תשמ"ה], עמ' 89. וכן ברשימת החותמים מראש על בת עין, תר"ו.

בית-מדרשו של אד"ם המשיך לפעול עוד שנים רבות לאחר מותו ונמנה ברשימות שונות של בתי-הכנסת ובתי-המדרש בצפת, ראה: שערי ירושלים, דף ל ע"א; מנחם מנדל איילבום, ארץ הצבי (מהדורת נ" ארנון), ירושלים תשמ"ב, עמ' 74; מצב העיר הקדושה צפת (לעיל, הערה 77), עמ' 5. ברשימת החותמים מראש על בת עין, תר"ו, נמצא גם "מדרש הרב הצ' מאוריטש". בשנת תרמ"ז נמנים לפחות 25 לומדים ב"חבורת לומדי ש"ס ומשניות בבית המדרש של הרב הצדיק מאוריטש", ראה להלן, הערה 191. בשנת תרמ"ח נזכר בית-המדרש במסע מירון (לעיל, הערה 110), עמ' לו.

128

(Notes, p. 245 "the people of Pekin, studying the law in the college") (על ספרים אלה ראה להלן, הערה 176). השערה זו העלה יו בן-צבי, שאר יישוב ירושלים תשכ"ו, עמ' 52. עם זאת שגה בן-צבי כאשר ציין כי דברי יהודית על "בית המדרש בעיר הזאת" מוסבים על טבריה (שם, עמ' 45, הערה 90).

129

כ"י 574, דף 75a.

האיש הזה הוא אחד האנשים המלומדים והיקרים אשר ראיתי מעודי, ויהי הנקל לו לעבוד את עבודת העדה בלי כל קבלת פרס מקופת הקהל, והנה הוא מחלק עוד את כל אשר לו עם עניי עמו. כעשרה עד חמשה עשר אנשים אוכלים לחם חוקם על שולחנו תמיד, וההתלהבות אשר התלהבו האנשים האלה בנגנם את זמירות השבת, נתנה עדיה כי ממעמקי לבבם היא יוצאת בכח אמונת האמת אשר המה מרגישים¹³⁰.

מתיאור קצר זה מצטייר דיוקנה של עדת חסידים קטנה הנוהגת על-פי דפוסי חברתיים טיפוסיים של "חצר" חסידית מזרח-אירופית: "יושבים" קבועים הניזונים משולחנו של הצדיק, סעודות משותפות ושירה נלהבת בצוותא¹³¹. מעדות אחרת עולה כי אד"ם נהג לקבל "קוויטלך" ואף פדיונות מאנשים שחפצו, כי הצדיק יתפלל למען בריאותם. עדות מעניינת לכך, המצביעה גם על עובדת היותו של אד"ם מקובל בין כל הפלגים והסיעות, אנו מוצאים באיגרת שבחים שנכתבה עליו בידי מעריץ אנונימי, והופנתה למונטיפיורי:

אנחנו מודיעים להגביר המופרסים (!) השר הגדול ר' משה נר"ו, שהראש שבכולם בארבע ארצות הוא הרב הצדיק החסיד המופרסים, איש אלקים, אספקלריא המאירה, גולת הכותרת, איש ענו ושפל ברך וכולו וכולו, מו"ה אברהם דוב מאוריטש, ואפילו הרב ר' ישראל [=משקלוב], שהוא מפרושים, שלח לו קוטיל משמו ושם אמו להתפלל עבורו, וגם שלח לו מעות על פדיון כשהי' חולה ר"ל. וכללו של דבר שהוא מתנהג עם העולם בחסד, וגם משתתף עמם בכל צורתם (!). וגם מקיים ודובר אמת בלבבו. השי"ת יאריך ימיו ויזכה להיות ראש לע"ל בב"א [=לעתיד לבוא במהרה בימינו אמן]¹³².

דיעה מפתיעה זו מצטרפת לערויות נוספות המצביעות על קרבתו הגדולה של ר' ישראל משקלוב אל החוגים החסידיים בצפת¹³³. ייתכן, כי הדבר קשור בנישואיו השניים של ר' ישראל משקלוב עם יוטא בילא סג"ל מיאמפולי, בת משפחתו של הצדיק החסידי המפורסם ר' מיכל מזלוצ'וב. עדות להשפעתה הגדולה של זו על בעלה נמצאת במכתבו של לעהרן לרוזני וילנא: "יש מי שאומר, שהרבנית, אשת הרב הגדול ידי"ן [=ידיד נפשי] הממונה מוהר"י נ"י [=מורנו הרב ישראל נרו יאיר] בצפת ת"ו, מושלת עליו ונכנסת בהנהגת הבי"ת] ולא נמלטה מתערומת (צ"ל: מתערובת?) בדברים שבמנון"¹³⁴. אך מעבר למשקל שניתן לייחס לגורם הנשי משתקפת מכאן – כמו גם ממקורות אחרים – מציאות שבה המתח בין החסידים לפרושים בצפת היה קטן ממה שמקובל לחשוב, ולמעשה התמצה בעיקרו במאבקים כספיים ולא בחיים היומיומיים. אין זו, על כל פנים, אותה דמות "מתנגדית" אקטיביסטית שבה מצטייר ר' ישראל משקלוב בימי נעוריו בליטא¹³⁵. גם לעהרן חש בייחודיות הטמונה בשיתוף הפעולה שבין חסידים לבין מתנגדים בארץ-ישראל וברצותו לעודד תהליך זה העניק לו משמעות כמעט היסטורית:

נפשי בשאלתי ועמי בבקשתי. יהי נא שלום אמת באה"ק [=בארץ הקודש] בין אנשי אמת ות"ח יראי ד' החרדים על דברו. ולא יודע עוד שהי' התנגדות מפרו-ישים]

130 דביר, עמ' 11.

131 במסורת חסידי צפת נשתמרו ניגונים מיוחדים המיוחסים לאד"ם, ראה: תולדות אד"ם (לעיל, הערה 2), עמ' שלג; ספר העליות (לעיל, הערה 2), עמ' 82.

132 כ"י 575, דף 34g.

133 ראה, למשל: אהל רח"ל (לעיל, הערה 86); בשליחות ירושלים (לעיל, הערה 6), עמ' 76.

134 ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 210 ע"א (כ"ח באדר תקצ"ו).

135 ראה: יו תשבי, "קטרוגו של ר' ישראל משקלוב על החסידים", קרית ספר, נא (תשל"ז), עמ' 300-303.

לחסיני[דים] מפני ההוה באה"ק ת"ו. ולא על הדרי"ק [=הדרת קדשו; אד"ם] אני אומר, שכנשמע לי הוא באגודה אחת עם הה"ג מוהר"י [=הרב הגאון מורנו הרב ישראל משקלוב] נ"י וממוג"ג [=וממונים וגזברים] דכו' פרו' הי"ו. אבל כבר אחז"ל: אמור ואמרת וכו' [=להזהיר גדולים על הקטנים" (בבלי, יבמות קיד ע"א)]. גם לאנשי עדתו יח"ס [=יחידי סגולה] כו' חסי' הי"ו, ידריך וינהיגם בארחות מישור לאהוב שלום ולרדוף שלום¹³⁶.

אד"ם גם טבע את חותמו בתקנות שתיקן ובמנהגים שונים שקבע. בשנת חייו האחרונה השתתף בייסודה של ה"חברה קדישא" האשכנזית בצפת. י"ח תקנותיה של החבורה, שעליהן חתם אד"ם, חוברו בשנת ת"ר. לא ניתן להבחין בייחוד כלשהו בתקנות אלה, פרט אולי לאחרונה שבהן. הקובעת כי את סעודת ההודייה השנתית של בני החבורה יש לערוך בי' בתמוז. לזכר הצלתם הנסית של תושבי צפת בשנת תקצ"ד. דבר זה משקף מן הסתם את תודעתם העצמית של מייסדי החבורה, שראו באירועי תקצ"ד אסון חמור יותר מן הרעש בתקצ"ז ומכיוון תקצ"ח¹³⁷. על מנהג שקבע אד"ם — "לא לסייד את בני הכנסת שבצפת לפני חג הפסח" אלא רק לפני חג שבועות — אנו למדים מפי מקור מאוחר, העושה רושם אותנטי. למנהג זה ניתן נימוק מקורי: "כי הצינה תקיפה עוד שם [=בצפת] בחודש האביב וכשאין מנוחה בבית לרגלי ההכנות לחג, תהי לפחות מנוחה בבית כנסת להתחמם בו ולבלות בו"¹³⁸.

אירועי תקצ"ז-תקצ"ח ומאמצי השיקום

בכ"ד בטבת תקצ"ז (1 בינואר 1837) התחוללה רעידת אדמה כבדה בגליל העליון, והיא געגעה אנושות בעיקר בערים צפת וטבריה¹³⁹. על אף שפע התיאורים והדיווחים מצפת ידוע לנו אך מעט על מעשיו של אד"ם בזמן הרעש עצמו. מסתבר, שחייו וחיי אשתו ניצלו¹⁴⁰, אך חוג חסידי הקרובים נפגע, ככל הנראה, בצורה אנושה — "ספו תמו כמעט כל אנשי המנין של הרב דאוריץ נר"ו"¹⁴¹. הדעה כאילו אד"ם "היה הראשון לסדר את העזרה הראשונה לניזוקי הרעש

136 אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 227 ע"ב (יד בתמוז תקצ"ז). ביחסיו של אד"ם עם ר' ישראל משקלוב היתה תקופה קצרה של שפל, ראה: שם, כרך 8, דף 105 ע"ב (כ"ח בסיון תקצ"ח). ייתכן, שהדבר קשור בסכסוך על חלוקת כספי הונגריה. ראה: שם, דף 107 ע"א (ד' בתמוז תקצ"ח).

137 הפתיחה והתקנה האחרונה הועתקו בידי משה פודרצר, "הרב אברהם דוב מאוורוטש ז"ל", במישור, ב (תש"א), גיליון סה, עמ' יא-יג. התקנות המקוריות נשמרו בפקנס החבורה (לעיל, הערה 26). פקסימילה שלהן, ראה: רבינוביץ, מכתבי קודש (לעיל, הערה 1). עמ' 33-34: שם מובא (מאותו פנקס) גם אישור משנת תרי"ה, של תקנות אד"ם שעליו חתמו ר' משה דוד אשכנזי (מטאלטשיב), ר' יצחק אייזיק מטאלנע ור' יוסף יהושע סלאנים, "הממונים ומשיגים... בכח המסור בידינו מעטרת ראשינו הרב הצדיק... נרו יאיר מסאדיג'ערי [=ר' ישראל מרחזין].

138 ראה: מ"א פרלמן, מפי דודי — זכרונות מדודי הגאון החסיד רבי משה קלירעס, ירושלים תרצ"ה, עמ' טז.
139 חלק מן המקורות הספרותיים על הרעש בצפת רוכזו על-ידי ג' קרסל בנספחות לספר קורות העתים שבהוצאתו. התיאור המקיף ביותר של הרעש, ראה: א"ר מלאכי, "הרעש בצפת בשנת תקצ"ז", פרקים (לעיל, הערה 81), עמ' 22-64. ראה עוד: מ' איש-שלוש, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", ספונות, ז (תשכ"ג), עמ' ריח-רכא; שור, תולדות צפת (לעיל, הערה 81), עמ' 186-190.

140 על הינצלותו של אד"ם (ושל גרשון מרגליות) מספר ר' ישראל משקלוב באיגרת שהפנה ללעהרן, ראה: אגרות א"י (לעיל, הערה 36), עמ' 363; ולהלן, הערה 150; וכן במכתבו לחת"ם סופר: "ונשארו ראשיהם בצפת הרב ר' אברהם סוב (צ"ל: דוב) נ"י ואשתו והרב דסקאלט ואשתו", ראה: ש' סופר, איגרות סופרים, כתיב רבנו משה סופר ז"ל, וויען תרצ"ג, עמ' 58. על דרך הינצלותו הנסית רווחות מסורות אגדיות, ראה: עדן ציון, עמ' ה; תולדות אד"ם, עמ' שכט; כתיב ר"י שו"ב, עמ' קפ; מכתבי קודש, עמ' 32, הערה 1.

141 מכתב לעהרן לר' משה צבי מטשטלניק (לעיל, הערה 115).

והקים במעלה ההר צריף מקרשים, ושם הביאו את כל הנפצעים, החולים והרעבים¹⁴², אין לה למוטב ידיעתי על מה לסמוך. התחקות אחר פעולותיו של אד"ם לאחר הרעש תבליט קווים נוספים בדיוקנו כמנהיג, תוך שימת לב לדרך איסוף הכספים בקרב החסידים במזרח-אירופה ולמתיחות שנתגלעה בין המנהיגות החסידית לבין הפקוא"מ.

לאחר שקברו בני צפת את מתיהם, נפנו לעסוק בצורכי השיקום של העיר ההרוסה, שכן משפחות רבות נותרו ללא קורת גג, ללא נכסים וללא מזון. בשעה קשה זו רק טבעי היה לפנות בקריאה לעזרה אל העורף הכלכלי שבגולה, שראה עצמו מחוייב לסייע לבני העדה שנתרו בחיים. אחד מראשי מערכת גביית כספי ארץ-ישראל בדרום-רוסיה היה ר' ישראל מרוז'ין. המכתב ששלח אד"ם היושב במירון — בי"ח באייר, ל"ג בעומר, תקצ"ז (23 במאי 1837) — אל ר' ישראל, היושב עדיין ברוז'ין שברוסיה ומנהיג חצר חסידית רבת עוצמה, מבליט הן את היחסים האישיים החמים שבין שני האישים והן את מעמדו של ר' ישראל כגורם אחראי שאליו ניתן לפנות בשעת מצוקה¹⁴³. "הרעש הגדול והנורא" הנזכר במכתב התחולל כארבעה וחצי חודשים לפני כתיבתו. את המספר הנמוך יחסית של נפגעי הרעש שנוקב אד"ם — "אלף נפשות ישראל מכוללניו ק' חסידים ופרושים וספרדים" בצפת ובטבריה גם יחד, נמוך יותר מאשר כל המספרים הנמסרים בעדויות האחרות הידועות לנו¹⁴⁴ — יש לראות כעדות בעלת ערך רב; שכן מקורה בבן המקום והזמן בהקשר של מכתב הפונה החוצה בבקשת תרומה, וניתן היה לצפות כי תוגזם ותופרו עוצמת האסון. אין צריך לומר שבמקרה דנן, כל המעיד על מספר נפגעים קטן יותר — עדותו אמינה יותר. על אף הזמן שחלף, עדיין מורגשת פגיעתו הרעה של הרעש, שכן אד"ם שוהה במירון — מן הסתם במחיצתו של ישראל ב"ק ומשפחתו — ומשם הוא כותב את מכתבו¹⁴⁵. למעשה זהו מכתב המלצה ואישור לשד"ר אלעזר משה — שאינו

142 מלאכי, פרקים, עמ' 29 (וממנו, כנראה, גליס [לעיל, הערה 1], עמ' 10; אליאב, א"י ויישובה [לעיל, הערה 76], עמ' 83, 102). אני משער, כי את הרעיון שאד"ם היה הראשון לעזור, קיבל מלאכי מתיאורו של א"י רבינוביץ (אז"ר) (תולדות היהודים בארץ ישראל, יפו תרפ"א, עמ' 138-140), ואילו את סיפור הצריף מקרשים נטל מתיאורו של המיסיונר ויליאם תומסון שהיה בצפת לאחר הרעש, כפי שתרגמו אד"ם (שם), או כפי שפרסמו קרסל (נספחות לקורות העתים, עמ' קלה): "החלטנו להקים לרווחתם של הפצועים סוכת-ארעי גדולה מקרשים, דלתות שבורות וקורות עצים".

143 ראה האיגרת: להלן, נספח ב, עמ' 276. האיגרת הועתקה לראשונה, תוך שיבושים, ללא דיון וללא ציון מקורה, על-ידי משה פודרצר, לעיל, הערה 137. פקסימילה שלה ללא ההדרה, וללא דיון או ציון להעתקתו של פודרצר, ראה: בת עין (מהדורת רייפן), תשי"ט, עמ' 139. (מהדורה זו צולמה שוב בירושלים תשכ"ח, ובה ניתן המכתב בסוף הספר, תוך השמטת שמו של רייפן). האיגרת צולמה והועתקה פעם נוספת (על-פי קריאתו של פודרצר) בא"י של מעלה, עמ' 220-221. לאחרונה הוהדרה האיגרת מחדש, ראה: רבינוביץ, מכתבי קודש, עמ' 32-33.

144 סיכום תמציתי של המספרים השונים שנקבו בקשר להרוגים, ראה: שור, תולדות צפת, עמ' 189; ש' ליבר, "התפתחותה של האוכלוסיה היהודית בצפת 1800-1839", קתדרה, 46 (תשמ"ח), עמ' 34, הערה 163 (וראה התייגותיו של א' מורגנשטרן, "יהודי צפת 1800-1839 — מספרים ואומדנים", קתדרה, 49 [תשמ"ט], עמ' 161-172). על ההגזמה במספרי הנספים, ראה: איש-שלוש (לעיל, הערה 139), עמ' רכ; בן-צבי, א"י ויישובה (לעיל, הערה 122), עמ' 387; מלאכי, פרקים, עמ' 48-49; ר' ריבקינד, "הרוג צפת ברעש תקצ"ז", ספר השנה של ארץ-ישראל, ב-ג (תרפ"ד-תרפ"ה), עמ' 103-104. על ההגזמה כלפי מטה בדיוחי הקונסולים, ראה: ר' ריבקינד, "מקורות חיצוניים", מימים ראשונים, ב (1935), עמ' 230-234.

145 הדעת נותנת, כי כוונתו היא ליעיר זארמיק... הסמוך לכפר מירון, ולא למירון עצמה שהיתה אתר עלייה לרגל ולא מקום מגורים. בגרמק נתיישרה לאחר הרעש קבוצה של לפחות עשרה אנשים בהנהגתו של ישראל ב"ק. קבוצה זו פנתה בבקשת סיוע אל מונטיפיורי, ראה: מיפקד, עמ' 33-34; מ' בניהו, "בית-דפוסו של ר' ישראל ב"ק בצפת וראשית הדפוס בירושלים", ארשת, ד (תשכ"ו), עמ' 271-295; י' בן-צבי, שאר ישוב (לעיל, הערה 128), עמ' 77-80. את האחוזה שם קיבל ב"ק כבר בשנת 1834, אך לא ברור על איזה רקע, ראה: ברטל, תכניות ההתישבות, עמ' 253, הערה 110, ועמ' 263.

ידוע לנו ממקורות אחרים לפי שעה – היוצא מטעם הכולל החסידי לאסוף כסף בחו"ל למען "שארית פלטת ישראל הנשארים בחסדי ה'". המכתב – כרבים אחרים דוגמתו – אמור להעיד על טיבו ואמינותו של נושא, כדי שיזכה אותו ביחס אוהד ובעזרה מצד המכותב. לבד מזאת יש במכתב בקשה שר' ישראל מרוזין יאשר את מינויו של פלוני, יוסף מקמניץ – אף הוא אינו מוזהה בביטחון¹⁴⁶ – כנציג מוסמך ויחיד בכל הקשור לגביית קופות כולל החסידים בשנה הבאה, שנת תקצ"ח.

הידיעות שבמכתב זה מחזקות את הידוע לנו מתוך תיאורו הבלתי תלוי וכן הזמן של ר' יוסף בן שבתי מקאליש, על דרך איסוף כספי ארץ-ישראל במזרח-אירופה ועל מנגנון השדרות העצמאי של החסידים:

ההספקה... ניתנת על ידי שלושה אישים חשובים היושבים בחוץ לארץ. האחד, הוא הרב הגאון... מוה' משה מסאווראן¹⁴⁷, השני – הרב וכו' מוה' ישראל אב"ד דק"ק ריוזין, השלישי – הרב... יוסל אב"ד יאשקאו¹⁴⁸. שלושת הרבנים האלה מתעסקים במצוה זו. דהיינו מכאן [=מצפת] נשלחים משולחים אליהם והם [=הרבנים הנ"ל] מצרפים למשולחים הללו אנשים חשובים משלהם, ועוברים על פני קהילות רוסיא, פודוליא, וואלאביא וגלילות אחרים ואוספים תרומות לארץ ישראל, והכסף הנאסף מביאים אתם המשולחים בחזרה לא"י לפני ראש השנה או אחרי ראש השנה¹⁴⁹.

תיאור זה משקף בבירור את זיקתם של חסידי צפת לר' ישראל מרוזין ולחצרו, אך בה בשעה מבליט, כי האחריות על איסוף כספי ארץ-ישראל בדרום-רוסיה נתחלקה ברזומנית בין שלושה מנהיגים חסידיים מרכזיים. איסוף הכספים השוטף התנהל באמצעות צוותי "משולחים" הכוללים את הנציג המקומי המוסמך מטעם ה"חצר" והשדר"ר מארץ-ישראל הפועל לצדו. במכתבו של אד"ם מועלית בקשה שהיא, ככל הנראה, חריגה – "שיהי' הוא לבדו השדר"ר מכוללינו... ולא יתערב אחר אתו כי הוצאה יתירה היא". קשה לשער, מה עמד מאחורי דרישה זו: חוסר אמון לאור ניסיון שלילי בעבר, או רק שיקולים של ייעול וחיסכון כספי, שכן שד"רים נהגו לכלכל עצמם מן הכספים שאספו. המכתב עצמו נכתב, כרגיל אצל צדיקים, בידי סופר; אד"ם הוסיף בכתב ידו את השורות האישיות האחרונות וחתם על המכתב כולו. אין ספק, שאת המכתב שלח אד"ם לר' ישראל מרוזין כחלק מן המאמץ המשותף – אם גם לא מתואם – של מנהיגי צפת וטבריה לגייס אהדה ועזרה כלל-יהודית לשיקומן של הערים ההרוסות. במאמץ זה השתתפו, כידוע, גם הפרושים וגם הספרדים¹⁵⁰, ואכן אד"ם עצמו הפנה,

146 בין החותמים מראש על בת עין, תר"ז, מצויים "ר' יעקב שמשון מקאמניץ" ו"בנו ר' יוסף" מצפת; וייתכן שהאחרון הנו ר' יוסף דנן. בה במידה ייתכן לזהותו עם אדם אחר בשם זה המשותף לכולל החסידים ביוזשלים ואף הוא בין החתומים שם.

147 הכוונה לר' משה צבי מסאווראן (ראה: לעיל, הערה 115). במקורות חסידיים מאוחרים הוא נזכר כ"נשיא כולל וולין" שקדם לר' ישראל מרוזין. ראה רשימת נשיאי "כולל וולין": אגרות ה"אוהב ישראל" (לעיל, הערה 54), עמ' קצד. על מעמדו כצדיק מרכזי לצדו של ר' ישראל מרוזין, ראה: גוטלובר, זכרונות ומסעות, א, עמ' 189-190.

148 הכוונה לר' יוסף בן שבתי מראשקוב שבסברביה, שנודע כתלמידו של ר' פנחס מקורץ. על-פי מסורות חסידיות נפטר סמוך לשנת תק"פ, ראה: ר' אלפסי, בשדה החסידות (לעיל, הערה 74), עמ' 295. על השפעתם של ר' ישראל מרוזין וחצרו בבסברביה, ראה: נ' הוברמן, "החסידות בבסברביה", על אדמת ביסרביה, תל-אביב תשי"ט, עמ' 9-16.

149 תולדות יהודי קאליש (לעיל, הערה 61), עמ' 320.

150 אגרות הפרושים והספרדים ללעהרן הפוצו בקהילות ישראל בהדפסה מיוחדת, שיזמו מנהיגי הפקוא"מ בצירוף קול קורא לעזרת היישוב. להדפסה זו (חמוש"ד: אמשטרדם תקצ"ז) נוסף גם קול קורא (מאייר תקצ"ז)

ככל הנראה, מכתבים נוספים לאישים יהודיים אחרים בעולם¹⁵¹.

מערכת גבייה עצמאית זו שניהלו מנהיגי החסידים במזרח-אירופה היתה לצנינים בעיניו של לעהרן, ששאף לריכוזיות מוחלטת של איסוף כספי ארץ-ישראל והתנגד בכל תוקף לשיטת השדר"רים. ללעהרן נודעו פרטי הדברים בדרך מקרית – פתיחת מכתבים שלא נועדו לעיניו – ובאופן חלקי, אך הוא עשה את כול שהיה לאל ידו כדי להילחם בתופעה זו. דוגמה לכך היא מאבקו בשדר"ר החסידי הצפתי מאיר ליב משדליץ. שד"ר זה שהה בפולין בשנת תקצ"ט וניסה לגייס כספים – באמצעות צדיקים מפורסמים – למען שיקומה של העדה החסידית בצפת¹⁵². דבר שליחותו נודע ללעהרן במקרה. לידי הגיע מכתב שנשלח מווארשה על-ידי מאיר משדליץ ומוען אל אד"ם. לעהרן, כדרכו, פתח את המכתב ללא רשות, והצדיק את חטטנותו בפני אד"ם בשני טעמים: שמא יש בפנים גם מכתב המיועד לו, וכן זכותו "לידע התוכן כראוי לי לפי דעתי הקלושה בהיותי גובר ואמרכל דבר חסי'... אמרתי אפתחנו ואודיענו לרומפכת"ר [=לרום מעלת פאר כבוד תורתו] נר"ו, ובטחתי כי יסכים על ידי שיפה עשיתי"¹⁵³. מן המכתב למד לעהרן על מגבית חסידית עצמאית שהיו מעורבים בה כמה מן החשובים שבצדיקי פולין – ר' יוסף מטומאשוב, ר' ישכר דב מראדושיץ, ר' חיים מאיר יחיאל ממוגלניצה (נכדו של "המגיד" מקוזניץ) ור' יצחק מוורקי. לעהרן כתב מיד לאד"ם ודרש ממנו, שיכתוב לצדיקים הנזכרים ויבקשם "שכל מה שתעלה מצודתם לחלק כו' חסי' היוו שמר

לעזרת יושבי הארץ בחתימת מנהיגי קהילת וארשה, ביניהם האב"ד ר' שלמה ולמן מפוזנא ור' יצחק מוורקי. אגרותיהם של ר' ישראל משקלוב (מ"ד בשבט תקצ"ז) ושל אריה נאמן (מכ"א בשבט תקצ"ז), חזרו ונדפסו, ראה: א"מ לונץ, ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 151-160; אגרות א"י (לעיל, הערה 36), עמ' 360-367 (פקסימילה ממכתבו של ר' ישראל משקלוב, ראה: קתורה, 49 (תשמ"ט), עמ' 164. התאריך שניתן בכיתוב באשר לזמן הדפסת המכתב אינו נכון ויש לתקן: בין אייר לתמוז תקצ"ז; קרסל, קורות העתים (לעיל, הערה 83), עמ' קב-קיב. על הדפסת האגרות הודיע לעהרן לאד"ם כבר בכ"ז בתמוז תקצ"ז, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף ע"א-54 ע"ב. ככ"ז באב תקצ"ז כתב לעהרן לגרשון מרגליות, כי קיבל את איגרת הקינה שלו על אודות הרעש, אולם זו נשלחה באיחור רב ועל כן נבצר ממנו להדפיסה יחד עם האגרות האחרות שהגיעו בזמן, ראה: שם, דף 60 ע"א.

151 על איגרת לבקשת תמיכה כספית שהפנה אד"ם לחת"ם סופר רומז ר' ישראל משקלוב במכתבו לחת"ם סופר (מב' באדר תקצ"ז): "ושמעתי שרבי של החסידים כמו כולם שולח לאדוני", ראה: איגרות סופרים (לעיל, הערה 140), עמ' 60. אך ראה: י"ד כהן, "החתם סופר והחסידות", סיני, סט (תשל"א), עמ' קפז, המניח כי הכוונה היא לר' משה טייטלבוים מאוהל.

152 עדויות חשובות על שליחותו של מאיר ליב משדליץ, על קשריו עם צדיקי פולין ואוקראינה ועל תפקידו המרכזי של ר' ישראל מרוזין בארגון המגבית למען יושבי צפת – מצויות במכתביהם של ר' ישראל מרוזין (לא מתוארך, כנראה, סוף תקצ"ח) ושל ר' יוסף מטומאשוב (כ"א באב תקצ"ח) לקהילות פולין ורוסיה, ראה: ח"ז מינצברג, ישוב ארץ ישראל, ירושלים תר"ץ, עמ' פג-פז (צילום מכתבו של ר' ישראל מצוי באמתעי, II, 5346. ונדפס מחדש על-ידי ר' רבינוביץ, "אגרות קודש", תפארת ישראל לחסידי בית רחין, כא (תשמ"ח), עמ' 45-46). לאחר מותו של אד"ם היה מאיר משדליץ ממונה קבוע לצדו של ר' שמואל העליר (ראה להלן, הערה 208). בשנת תר"ד שוב שהה בפולין לשם איסוף כספים, ועמד בקשר עם ר' ישראל מרוזין, ר' יצחק מוורקי ור' חיים מאיר יחיאל ממוגלניצה (ראה: מינצברג, שם, עמ' פה, צ-פ). מכתבים נוספים (של ר' יצחק מוורקי מתר"ה ושל בנו מרדכי מנחם מתר"ז) אודות שליחותו בפולין, ראה: "מכתבי קודש", נחלת צבי, במה למשנת החסידות ותולדותיה, ב, בני-ברק תש"ן, עמ' צב-צג. שמו מצוי בין החותמים מראש על בת עין, תר"ז. על זיקתו לר' ישראל מרוזין מעידה הערה בכ"י 576, עמ' 39: "שם של הרב הצדיק מוהר"ר ישראל פרידמאן בסאדעגירע. שמות אנשים משולחים מצפת טוב"ב: נפתלי בר' אבא לעמבארג מצפת, מאיר יהודה ליב בהקדוש מו' אברהם מצפת תר"ב".

153 מכתב לעהרן לאד"ם מיום ט"ו בכסלו תקצ"ט, אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 121 ע"א. על מנהגו של לעהרן לפתח מכתבי זולתו ללא רשות, ראה: מורגנשטרן, "אגרות הפקידים" (לעיל, הערה 57), עמ' 88.

ניהו רבא הממונה עליו... ישלחו גם להבא לידינו ואנחנו נשלח הכל אל נכון ליד"ק [=לידי קודשן]¹⁵⁴.

ככל שתכפו האירועים הקשים, כן הפכה שאלת מקורות ההכנסה לחשובה יותר ויותר. תלותם של התושבים היהודיים בכספי החלוקה הפכה להיות כמעט מוחלטת, שכן רובם התרוששו מכל נכסיהם הכספיים, בתיהם נהרסו ורכושם נבזז. לשם קבלת כספי החלוקה של החסידים היה על אד"ם, או על עמיתיו בהנהגת הכולל¹⁵⁵, לנסוע מספר פעמים בשנה לכיירות, לשם שולחו כספי ה"ברכה" שנאספו בחו"ל על-ידי הפקוא"מ. הכספים הגיעו באמצעות סגן הקונסול האוסטרי-רוסי פייטרו לאורילה (Laurella) שישב בכיירות, והלה מסרם לר' רפאל יצחק אלפאנדארי, סוכנו של לעהרן, שקיבל בכל שילוח הנחיות מפורטות בנוגע לחלוקת הכספים. עשרות ידיעות על אד"ם וטיב קשריו עם לעהרן פוזרות בפנקסי הפקוא"מ, ואת יחסו של לעהרן אליו ניתן להגדיר כ"כבדהו וחסדהו". לעהרן ידע, גרשון מרגליות הנו איש ריב ומדון ואין לסמוך עליו, עם זאת חשש מפעילותו העצמאית של אד"ם. לצד ההערצה והכבוד שרחש לאד"ם על שאין הוא נוטל לעצמו מאומה מכספי החלוקה (בניגוד למנהיגים אחרים כמו גרשון מרגליות או ר' ישראל משקלוב), העריך לעהרן נכונה, כי אד"ם ומנהיגי החסידים במרחב-אירופה מנסים ליצור מערכת צדקה אלטרנטיבית לפקוא"מ, שתתבסס – כפי שכבר נאמר לעיל – על העברת כספים ישירה באמצעות שד"רים או על תיווכו של סיר משה מונטיפיורי. זה האחרון איים באופן משמעותי על בלעדיותם של אנשי הפקוא"מ כצינור הכספים היחיד מאירופה לארץ-ישראל, ואין ספק כי החסידים ניסו להשתמש בו כדרך לעקיפת הפקוא"מ¹⁵⁶.

כמה ממכתביו של לעהרן לאד"ם אף מנוסחים בטון מאיים ותוקפני. כאשר קרה פעם שנציגי כולל החסידים לא מיהרו למשוך את כספי החלוקה שהמתינו להם בכיירות, העיר לעהרן לאד"ם, כי אין הוא שבע רצון מן העיכוב שחל כתוצאה מכך בחלוקת הכסף לעניי העיר ואיים עליו, כי ימנה תחתיו אדם אחר (מן הסתם התכוון למרגליות, אם כי מותר לשער שבוודאי לא עלה על דעתו להחליפם): "ואין דעתנו נוחה הימנו, ואם ככה הוא עושה עוד,

154 אגרות הפקוא"מ, שם. לענין זה ראה גם במכתבו של לעהרן למנהיגי קהילת לובלין, שם, דף 171 ע"ב (ח' בתשרי ת"ר).

155 על-פי עקרונותיו המוצקים של לעהרן – הנשענים על אדני ההלכה – צריכה היתה חלוקת כספי הפקוא"מ להתבצע על-ידי שלושה אנשים, ואכן לעהרן הקפיד על כך הקפדה יתירה ועמד על דעתו שלצדו של אד"ם ישמשו, דרך קבע, לפחות שני אנשים נוספים. אד"ם נזכר ברציפות, החל משנת תקצ"ה ועד למוותו. כנציג כולל החסידים בצפת כשלצדו משמשים אישים שונים, שהקבועים בהם צבי הירש מאליק וחנן לעהרן. אברהם (ראה לעיל, הערה 100). בשנים תקצ"ה-תקצ"ו נצטרף עליהם גם מיכל מטולצ'ין, ובשנת תקצ"ט נוסף גם ישראל בן אברלי (=אבא) מסאטנוב, שפעל לפחות עד שנת תרי"ב. מפעם לפעם תבע לעהרן, כי לנציגי כולל החסידים יצטרפו אישים נוספים, בניגוד לדעתו של אד"ם (בשנת תקצ"ה תבע לעהרן לצרף את גרשון מרגליות ואדם חמישי שהיה מקובל על כולם, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 8, דף 106 ע"א; בתקצ"ט צירף – לזמן קצר, תוך התנגדותם של אד"ם וממוני החסידים – גם את ר' ישראל משקלוב, את יקותיאל זלמן יהודה ליב מטבריה ואת ישעיה ברדיק מירושלים, ראה: שם, דפים 109 ע"א; 115 ע"ב, ועמ' 261 להלן). השווה לטבלאות: צ' קרגילה, "לקורות החלוקה בארץ-ישראל", קתדרה, 20 (תשמ"א), עמ' 56-76. אגב, קרגילה טעה וראה בר' מיכל טולשינר – רבנית(?!), שם, עמ' 73, הערה 23.

156 על מגעם של צדיקים חסידיים, ובראשם ר' ישראל מרוזין ור' יצחק מורקי, עם מונטיפיורי, ראה: ר' מאהלה, דברי ימי ישראל (לעיל, הערה 113), עמ' 273-276; א' שישא הלוי, ימלא פי תהלתך, לונדון תשמ"ד; ר' ברטל, "משה מונטיפיורי וארץ ישראל", קתדרה, 33 (תשמ"ה), עמ' 154, הערה 18; ד' רבינוביץ, "מכתבי קודש", תפארת ישראל לחסידי בית רוזין, יד (תשמ"ו), עמ' 44-27; ד' אסף וי ברטל, "אורח-הדוכסיה ושתדלנות: צדיקי פולין במפגש עם הזמנים החדשים", ח' שמרוק, ר' אליאור, יו ברטל (עורכים), מחקרים בחסידות פולין (ברפוס).

מוכרחים אנחנו לשלוח צרור הכסף של כולל [חסידים] לזולתו. בהיות כבודו גדול אצלנו לא נעשה מעשה הפעם, ונצפה לשמוע שנעשה הכל כרצוננו¹⁵⁷. מצד אחר ידע לעהרן היטב, כי אד"ם פוסח על הסעיפים ואינו רווה נחת ממעורבותו ההולכת וגדלה בחלוקת כספי הפקוא"מ, ועל-כן ניסה לשכנעו, כי עיסוק זה כמוהו כעבודת שמים:

והן ידענו היותו עסוק כל הימים בעבודת ד', אולם מה שנוגע לצרכי צבור, לכתוב ולעסוק בו ה"ז [=הרי זה] כעוסק בתורה ועבודה. ואי לא סבירא לי' למר הכי, קיבל אני על עצמי שקבלתי עלי עבודת הצבור קדוש שבא"י ומתבטל אני עי"ז מתורה ועבודה זו תפלה. כי המלאכה רבה עלי, ואם ת"ת [=תלמוד תורה] ועבודה עדיף, למה אוותר תועלת נפש ואעסוק בזה? אמשוך ידי הימנו ואעסוק בצרכי נפשי, ואם בעיני קדשו הגון שאשמור משמרתי כאשר עשיתי עד כה, ימחול נא להשיבני ולהודיעני במה אינן קיימין אחר הרעש הנורא¹⁵⁸.

שנה לאחר מכן כבר נקעה נפשו של אד"ם מהטרדותיו ומהאשמותיו של לעהרן, ועל כן מאס בפעילות הציבורית ורצה לזנוחה. רמזים על כך הגיעו לאוזניו של לעהרן והוא מיהר לפנות אל אד"ם בדברי כיבושין: "הן שמענו מעכת"ר [=מעלת כבוד תורתו] נ"י כל עסקו בעבודת הקדש ואינו רוצה להזדקק הרבה לצרכי הצבור. אך לא סגיאל לא"ה [=לאותו האישי] – מי שקיבל עליו להיות ממונה צריך לישא המשא הזה¹⁵⁹. אלא שאד"ם סירב לענות למכתביו של לעהרן והתעלם מדרישותיו. אין ספק, כי הדבר הושפע גם מניסיונותיו החוזרים ונשנים של לעהרן להתערב בבחירת ממונים אחרים במקומו של גרשון מרגליות שנפטר ולצרפם לממוני הכולל החסידי. התערבות זו היתה למורת רוחו הגלויה של אד"ם, שכן משמעותה המעשית היא לצרף לכולל החסידים ממונים מחוץ לעדה החסידית הצפתית – נציג מן הפרושים (ר' ישראל משקלוב, שגר אז בירושלים) ונציג חסידי טבריה (ר' יקותיאל זלמן יהודה ליב מממוני "כולל וולין" שם). בנוסף ראה בכך אד"ם פגיעה במעמדו וחוטר אמון כלפיו. צבי הירש מאליק וחנן הענוך בן אברהם, הממונים שפעלו לצדו של אד"ם, ענו ללעהרן במקומו (אם כי, כנראה, בידיעתו ובהשראתו) ועשו זאת בגסות ובחוצפה. לעהרן נעלב עמוקות מסגנונם של הממונים וראה בכך כפיות טובה; הוא הגיב על פגיעה זו בדרכו האופיינית – איומים והטחת האשמות לצד דברי פיוס וקרבה:

והיטב חרה לנו התוכן שבאו אלינו באיומים וגזומים כאלו קטלי קני באגמא אנן וכאלו מרצון בלי טעם כתבנו שיחתום גם הה"ק מוהר"ר ישראל [משקלוב] נר"ו והרב מו"ה זלמן [מטבריה] נר"ו... וכבר כתבנו זה ועוד דברים תמוהים על הנהגת הכולל... ולא שתו [ממוני צפת] לבם אל דברינו ומשיבים לנו דברי רוח. ואנחנו לכבודם נתכוונו, שלא לצרף אליהם מיחידי כוללם הם וצרפנו מוהר"ר [=מורנו הרב זלמן] נ"י שיעמוד במקום הנפקד ה"ה מוהר"ג מ [=הלא הוא מורנו הרב גרשון מרגליות] זצ"ל, כי השר הקאנסול דנמסייא [=לאורילה] נתן לנו ידיעה מיד מפטירתו כדי להעמיד אחר במקומו¹⁶⁰... ותחת שהי' להה"ג ח"ק נר"ו [=אד"ם] להשיב לנו על דברינו משלהי סיון,

157 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 8, דף 8 ע"א-ע"ב (ט"ו בכסלו תקצ"ו).

158 שם, דף 53 ע"א-54 ע"ב (כ"ד בתמוז תקצ"ו). את אי המענה למכתביו של לעהרן אין לזקוף בהכרח לחובת קשוי התקשורת, ויש לראות בכך ביטוי לחוסר נחת ולמחאה מצדו של אד"ם, ראה גם: מורגשטרן, "אגרות הפקידים" (לעיל, הערה 57), עמ' 91.

159 אגרות הפקוא"מ, שם, דף 105 ע"ב (כ"ח בסיון תקצ"ח).

160 לעהרן ניסה, ככל הנראה, לעניין בתפקיד זה גם את ר' אהרן נמשה מגוע צבי מבראר שהתגורר בירושלים. כשנה לאחר מכן הוא כותב לו: "תמהני שלא עמד במקום הרב הממונה דצפת ת"ו מוהר"ג מרגליות זצ"ל, כי תמיד הי' לאנשיו ממונה ממדינת קיריה". ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"ו, שם, דף 157 ע"ב (כ"ב בסיון תקצ"ט).

באתם לאיים עלינו שלא נכזה בגחלתו, כאלו אנחנו עשינו ח"ו איזה דבר שלא כרת נגד עניי צאן קדשים... ואת מי אתם מצערים שאתם כותבים שהה"ג ח"ק נר"ו מושך ידו מעסק זה? הלא את העניינים משלכם... אגלה אזניכם עוד כי הוגד לנו חזות קשה שהה"ג ח"ק נר"ו עושה החלוקה על דעת עצמו לבד ובלי שאלת פיכם כלל ואתם נוהרים בכבודו הגדול ואין לכם לב לדבר כנגדו. מכאן ולהבא לא נשלח עוד מאומה לכוללכון עד שנקבל תשובות מספיקות ובדרך ארץ כהלכה על כל מה שכתבנו... יכתוב מעכ"ת מו"ה צ"ה [=צבי הירש מאליק] נ"י בעצמו [ולא על-ידי סופר], גם אם אינו מורגל בכתיבות, האמת יורה דרכו... ואמינא ולא מסתפינא, כי עם כל גדולות(!) וחשיבות הה"ג ח"ק נר"ו, אשר אהבנוהו באמת לשמוע קדושתו וצדקתו, עכ"ז חובה עליו לקיים "והייתם נקיים"¹⁶¹.

האשמותיו של לעהרן, כאילו חוששים הממונים מאישיותו הדומיננטית והכריזמטית של אד"ם ("נוהרים בכבודו הגדול ואין לכם לב לדבר נגדו"), משתלבות עם החרות שנטלו הללו לעצמם לאיים על לעהרן כי הוא עלול להיכנות "בגחלתו" של הצדיק. לעהרן המעיד על עצמו, כי אוהב הוא את אד"ם באמת, הותיר לעצמו קו נסיגה ופטר את הביקורת שהגיעה לאזניו על אד"ם בהצהרה כללית על הצורך של כל אדם – כולל צדיקים גדולים – להיות נקיים מישראל ומה'. ואכן שבוע לאחר מכן חזרה ההתכתבות בין לעהרן לבין אד"ם וממוני החסידים בצפת לכשהיתה וניסיונו של לעהרן לצרף ממונים נוספים לכולל החסידי נכשל והסתיים בקול דממה דקה¹⁶².

האירוע הרמטי הבא, שהיה מנת חלקם של יהודי צפת, התרחש בחודש תמוז תקצ"ח. את שעבר על אד"ם בימים אלה רשם כעד ראייה ד"ר אליעזר הלוי. הלוי נקלע, שלא בטובתו, לעין הסערה בצפת בשעה שהתחוללו בעיר מהומות המכונות "מרד הדרוזים" (כל אירועי הביזה בצפת נמשכו, ככל הנראה, רק יממה אחת¹⁶³). בשעת ההתקפה התרכזו רבים מבני העיר בביתו של אד"ם, והוא – "פניו לבנים כמת" – נטל עמו את הלוי בתור מתורגמן הדובר ערבית ופתח במשא-ומתן עם ראשי המתקיפים. בדרכם הם הותקפו ונשדדו, הלוי נמלט לעין זיתים הסמוכה וחזר לצפת רק למחרת. כשנכנס לביתו של אד"ם – כך סיפר באיגרתו – מצאו "שופך את לבבו לפני השם בחברת אשתו ואחידים מאנשי ביתו".

ואחר ספר לי הרב כי כאשר נפרדתי ממנו הקיפו העריצים אותם גם המה ויענום ויצירום בלי כל חמלה, את הנשים העדינות ענו בראש חוצות, ואת כל אשר מצאו בזוו להם... ויאסרו את הרב הנכבד את ר' אברהם דוב, ויכינו את נפשו למות מות אכזרי מאד¹⁶⁴, והרב הזה עמד במנוחה, וישאל מעט מים לרחוץ כפיו ויצדק עליו את הדין בדברים האלה לאמר: "בני, הניחו לי ואקרא בשם השם ואברכהו על משפטו אשר שפטנו היום!"¹⁶⁵.

161 שם, דף 126 ע"ב (ערב ראש-חודש שבט תקצ"ט).

162 שם, דף 128 ע"א (ר' בשבט תקצ"ט); דף 143 ע"ב (לאלאפנארי; ר"ב בניסן תקצ"ט); דף 144 ע"ב (ערב פסח תקצ"ט).

163 הדרוזים הגיעו לצפת כליל י"ב בתמוז (5 ביולי 1838) ועזבו למחרת בבוקר, ראה: דביר, עמ' 15 ואילך. על-פי רישור נמשך האירוע "גי' ימים וג' לילות". ראה: שערי ירושלים, דף כ"א, אך יש להעדיף את עדותו של הלוי שנכח במקום. ישראל ב"ק כותב, כי המרד התחולל בט"ו בתמוז, ראה: סדר עבודת הקודש לחיד"א, ירושלים תר"א. הקדמת המדפיס [=קסל, קורות העתים, עמ' צה].

164 ראה גם איגרתם של ממוני הכולל החסידי בצפת למונטיפיורי: "ותפסו אותנו ואת עטרת ראשנו ומחמד עינינו הוא אדמו"ר הרב הצדיק ר' אברהם דוב הי"ו ואסרו אותו לעינינו" – מאורעות צפת, עמ' 117.

165 דביר, עמ' 18. אירוע דרמטי זה שכתב, מאוחר יותר, במסורת ההגיוגרפית החסידי – ז'אנר ספרותי החי

אד"ם נאסר, כנראה בשל הלשנה, יחד עם ר' חיים נחום מזרחי, מראשי העדה הספרדית בצפת¹⁶⁶. בכדי לשחררו מסכנת המוות שנשקפה לו נאלצו בני העדה למסור לדרוזים סכום עצום של כסף שנאסף במגבית כללית¹⁶⁷. עם שוך האירועים הפצירו בני העדה באד"ם כי יעבור לחיפה "הקרובה אל הים, עיר מושב רבים מיועצי אירופה", אך הוא סירב לכך:

לדעתו מחויבים המה לשבת תחתם במקום הזה ויעבור עליהם מה, כן [=בכדי] להחזיק את ישוב העדה הנושנה הזאת על כנה, וכן להציל את בתי הכנסיות על מכוונם אשר יהיו לחרבה אם תמוש העדה מאת העיר... ויט את לבב העדה לעמוד במקומם¹⁶⁸.

מסורות חסידיות טוענות, כי לאחר אירועי תקצ"ח יצא אד"ם לביקור במזרח-אירופה, שהה בדרכו כשנה ואחרי כן חזר לצפת¹⁶⁹. לנסיעה זו אין כל רמז במקורות, אדרבה פנקסי הפקוא"מ ומקורות אחרים מעידים על שהותו הרצופה בארץ. לאחר ביזת תקצ"ח החל משא-ומתן משפטי להחזרת הרכוש והממון הגדולים. הדיונים המשפטיים סביב הביזה הראשונה לא נסתיימו עדיין וכבר נצטרפו אליהם בעיות חדשות. אלא שלקחי הסכסוך עם גרשון מרגליות, שהלך בינתיים לעולמו, נלמדו ובמכתב "הרשאה" מיוחד, שהעתקו נמסר למונטיפיורי, הודיעה שורה ארוכה של חותמים וחותרות "אנשי מדינת נעמצ" על הסכמתם, כי אד"ם "והממונים אשר ימנה" יהיו נציגיהם המוסמכים בכל הקשור לחלוקת הפיצויים¹⁷⁰. כמו כן מוזכר אד"ם כ"מורשנו מאז על כל הכנסות שמגיע לנו מקרית חוצות", והכוונה היא, כמובן, לתפקידו כאחראי על חלוקת כספי ארץ-ישראל הנאספים בחו"ל. גם ארבעת האפטרופסים, שמונו על עובונו של גרשון מרגליות, הסכימו כי אד"ם יהיה זה שיטפל ברשימות החפצים השדודים שהחזיק גרשון מרגליות קודם מותו ושלגביהן התעורר, כזכור, חשש למרמה¹⁷¹. גם בבקשות נוספות שהופנו למונטיפיורי על-ידי אנשים פרטיים, הודגש במפורש, כי רצונם הוא שאד"ם יטפל ב"קיימא" שלהם¹⁷².

וקיים בחצרות חסידים עד ימינו (דוגמאות בולטות: כתבי הר"י שו"ב; סיפורי הרמ"ח) וטרם זכה למחקר ספרותי-פולקלורי מספק. וכך עובד סיפור שביתו של אד"ם בסיפורי הרמ"ח, עמ' קב-קג; "ותפסוהו המורדים והוליכוהו להגנו. עמו היו כמה מאנשי צעירים אנשי חיל, ונדברו ביניהם להתנפל על אנשי המשמר לתפוס חרבותיהם ולהכות בהם. כאשר רצו לבצע זאת, רמז להם האוורישער שלא יעשו שום דבר". לפנינו אפוא שכתוב האירוע ברוח ערכי ההגנה העצמית "החילונית" שהופנמו אצל המספר (נפטר בתשי"ד).

166 כך עולה ממכתבה של רינה די פראנקו, חמותו של ר' חיים מזרחי, למונטיפיורי: "ביום בא מתנה פלשתיים [=דרוזים] בא זדון איש רוע מעללים ומסר את חתני ואת הרב הגדול ר' אברהם דוב הי"ו, באמר לפלשתיים שני האנשים האלה הם גדולי היהודים מהם תקחו כל מה שתמצאו ועי"ז נמסרו בידם מכים ועונשים" – ראה: מאורעות צפת, עמ' 148-150, על-פי כ"י 575, דף 20.

167 תמורת שיקוררם נדרשו 50,000 גרוש. הסכום שהוצא על-ידי החסידים הוחזר להם אחר כך מ"כיס הכוללות", ראה: שם, שם.

168 דביר, עמ' 19. מן הסתם עזבו חלק מיהודי צפת את העיר ונמלטו לחיפה; ייתכן שלא לה רימוזת עדיויותיהם של איילבום, על חמש משפחות מצפת ומטבריה הגרות בחיפה (ראה: ארץ הצבי, [לעיל, הערה 127], עמ' 39), ושל רחמים יוסף חיים אופלסקה, המספר על בעשר משפחות אשכנזיות מצפת שמצא בחיפה (ראה: מסעי היר"ח, ירושלים תרל"ו, דף ז ע"א; וראה גם הידיעה על מעברו של אד"ם לחיפה, להלן עמ' 268).

169 ראה: אור הגליל, עמ' רעה-רעט; דמויות הוד, עמ' 101-102; סיפורי הרמ"ח, עמ' קג.

170 אחד הממונים היה ישראל ב"ק; ואמנם בסוף שנת 1839 הוא ניהל באלכסנדריה שבמצרים משא-ומתן עם השלטונות על גובה הפיצויים, ראה: סדר עבודת הקודש (לעיל, הערה 163), הקדמת המדפיס; א"מ לונץ, "היהודים בארץ הצבי", ירושלים, ה' (תרס"א), עמ' 310-311; ר"י רבלין, "לתולדות הרפוס בא"י ובטוריא", מרח מערב, א (תר"פ), עמ' 296; מ' בניהר, "בית-הרפוס של ישראל ב"ק" (לעיל, הערה 145), עמ' 284-286, 295-293 (האיגרת שפרסם היא מתוך כ"י 574, דף 88c).

171 המכתב נחתם בי"ט באדר תקצ"ט, ראה: מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 122-124, על-פי כ"י 574, דף 33.

172 באיגרת פרטית למונטיפיורי שכתב אבלי גאלדין בארץ (=גולדנברג), סוחר מבסרביה שהתיישב בצפת ואיבד

מסכת ייסוריהם של יהודי צפת לא נסתיימה. בצורת קשה ששררה בשנת תקצ"ח ותקצ"ט הביאה רבים מן התושבים עד לפת לחם¹⁷³. נצנוץ ראשון של תקווה וסיכוי לשיקום ולהתחדשות האיר להם עם ביקורו הצפוי של משה מונטיפיורי בארץ-ישראל בשנת 1839. התקוות שנתלו בביקור זה היו אדירות, ומטבע העניין אד"ם היה האיש המתאים ביותר לייצגם בפני השר.

ביקורו של משה מונטיפיורי בצפת (תקצ"ט)

עמידת הגבורה של אד"ם בימי הביזה נחקקה בזיכרונו של ד"ר אליעזר הלוי, שחזר וביקר בצפת שנה לאחר מכן, בחודש סיון תקצ"ט, והפעם כמזכירו של מונטיפיורי. כשהגיעה הפמלייה לצפת יצא אד"ם לקראתם. הלוי, במחווה של נימוס וכבוד, ירד מעל סוסו והרכיב עליו את אד"ם. "לא רק בגלל רבנותו עשיתי לו את הכבוד המיוחד הזה" – מסביר הלוי – "הרב הנכבד הזה יקר בעיני בגלל הגבורה הקדושה אשר הראה בשנה שעברה בעת אשר התפרצו הדרוזים מפני אדוניהם השולטן"¹⁷⁴.

רושם גדול במיוחד השאיר אד"ם על הליידי יהודית מונטיפיורי שפגשה בו באותו ביקור. ביומנה היא מספרת על קבלת הפנים ההמונית שהוכנה להם בשערי צפת: אד"ם "ועמו אחוות חכמים" עמדו בראש מקבלי הפנים והמברכים, לאחר שקודם לכן שיגרו מכתבי ברכה על-ידי שליחים מיוחדים¹⁷⁵. קבלת הפנים נשאה אופי צבעוני של פנטזיה מזרחית, וכללה כצפוי גם מוסיקה ויריות רובים. במוצאי השבת לאחר תפילת ליל חג השבועות, עמדה יהודית יחד עם אד"ם, שהחזיק בזרועותיו את ספר התורה, בראש תהלוכת החוגגים שצעדו – כשליפידים בוערים בידיהם – אל מלונם של בני הזוג. כל זמן התהלוכה לא פסקה יהודית מלחשוש שמא

את כל רכושו ברבע ובכיוה השנייה, הוא מעיד על עצמו את "הרב הצדיק [=אד"ם] שחתם חתמוק [ורדש] על הקיימא שלי", ראה: מאורעות צפת, עמ' 131, על-פי כ"י 575, דף 11. לא מחוסרת עניין היא אגרתה של ביילע בת ברוך דאקטרין מקשינוב, אלמנה ערירית שעסקה בריפוי חולים מכולל הפרושים (בת 45. נזכרת במיפקד, עמ' 32). היא מתלוננת על חוב שחב לה ר' ישראל משקלוב ועל ניסיונותיה הנואשים לקבלו: "...ונסעו לעה"ק ירושלים הרב הר"י עם הפרושים... ולא נתנו לי מאומה ולא יכולתי לבוא לירושלים מפני שהייתה העיר סגורה ואח"כ בא הרב הר"י ויל לטבריא ורציתי לנסוע לטבריא ובעת שבק חיים", היא מתחננת למונטיפיורי "להצילני מעושי ועל להבא בקשתי שיתן הקיימא שלי להרב הצדיק מאורוץ", ראה: כ"י 575, דף 30c.

173 ידיעות על נזקיה הכבדים של הבצורת פוזרים במכתבים שהוגשו למונטיפיורי, ראה: למשל: "זוה שנתיים הרעב בקרב הארץ שלא בדרך הטבע" (כ"י 575, דף 22d וניסוחים דומים, שם, דף 23b, 32e); "ואחר הרעש קרא ה' לרעב" (שם, דף 25a).

174 ספרי הזכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית, תרגם ר"ח טביוב, ווארשא תרנ"ט, עמ' 62; על-פי 162. *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, Edited by I. Loewe, London 1890, I, p. 162. המשפט "לא רק בגלל רבנותו" חסר במקור האנגלי והוא תוספת לאומית-משכילית מרעתו של טביוב. אפיוודה זו שוכתבה באופן נמרץ בתולדות אד"ם, עמ' שכד, בהתאם לדימויו האורתודוכסי של מונטיפיורי כצדיק המוקיר תלמידי חכמים:

בשנת תקצ"ח (!) ביקר בצפת השר הצדיק משה מונטיפיורי ונתקבל בהתלהבות ע"י יהודי העיר בראשות רבם הוא רבינו זצ"ל כשהוא לבוש בגדי משי לבנים ונושא בזרועותיו ס"ת תחת חופת כבוד. השר השתומם למראה פני רבינו המפיקים כבוד והדרת חן, וירד ממרכבתו וביקש את רבינו לישב במקומו והוא הלך רגלי.

על בעיית דימויו המשתנים של מונטיפיורי, ראה: ר' ברטל, "לאומי שהקדים או שתלדן שנתאחר? – קווים לפעולתו של משה מונטיפיורי", יו ברטל (עורך), משה בדורו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 5-24.

175 "איגרת קבלת הפנים" ששלח אד"ם למונטיפיורי מתפרסמת בנספח ג.

תיטוף שעווה מהלפיד שבידה "על בגדי המשי הלבנים אשר לבש הנכבד הגאון ר' אברהם דוב" שפסע לצדה¹⁷⁶.

במהלך עשרת הימים, ששהתה הפמלייה בצפת, הוצף מונטיפיורי – באמצעות אליעזר הלוי, מזכירו יודע השפות – בעשרות פניות מצד אנשים פרטיים, קבוצות וחוגים. רוב הפונים ביקשו עזרה כספית, תוך שהם מגוללים את סאת יסוריהם ותלאותיהם. אך היו גם הצעות לפתרון מצבם של יהודי צפת וכן דיווחים על מצבם של היהודים בעיר ועל הסכסוכים שבין הקבוצות השונות. בבוקר היום האחרון לשהותם בעיר, בטרם עמדה השיירה לעזוב את צפת בדרכה לטבריה, התקיימה בבית-הכנסת של אד"ם תפילת שחרית בנוכחות "קהל גדול מחכמי העיר". יהודית נתכבדה "לעטר את ספר התורה", ולאחר התפילה הוזמנו בני הזוג לסעודת פרידה בביתו של אד"ם. לסעודה הגיעו, מטבע העניין, גם מבקשי עזרה ותמיכה והוחל, בטקס חגיגי, בכתיבת ספר תורה ש"השר" כתב את תיבותיו הראשונות¹⁷⁷. יהודית לא שכחה לציין ביומנה, בהערכה מיוחדת, את "אשת הרב" אשר "לא חדלה בכל עת היותנו בביתה לעמול בעבורנו"¹⁷⁸. אגב, אשה זו היתה לעזר לאד"ם גם בעסקי הציבור שהוטלו עליו¹⁷⁹. מונטיפיורי עצמו שיבח את יושרו של אד"ם, על שחילק באופן צודק את כספי התרומות שהגיעו לכולל החסידי לאחר הרעש. מונטיפיורי התרשם, כי בניגוד למנהיגי העדה הספרדית, שאת רוב כספי התרומות חילקו לתלמידי-חכמים ורק את המעט שנותר העבירו לנפגעי הרעש, חילק אד"ם את הכסף בהתאם למידת הנוק שנגרמה לכל אחד מבני העדה¹⁸⁰. בולט כאן הפער שבין דימויו של אד"ם כממונה הגון העושה מלאכתו ביושר, כפי שנצטייר בעיניו של מונטיפיורי שפגשו באופן אישי, לבין דימויו של אד"ם בעיניו של לעהרן היושב מרחוק, ניוון משמועות ומרכילות, ומשוכנע כי ענייני החלוקה מתנהלים בחוסר יעילות ובחוסר צדק¹⁸¹. סיבה נוספת להבדל

176 יהודית, לונדן חש"ד (תרל"ט?). עמ' 157-160 (להלן: יהודית). ספר זה תורגם מתוך: *Notes from a Private Journal of a Visit to Egypt and Palestine*, London 1844, pp. 226-245. והשוה לנוסחה המוקדמת "מסע יהודית", הכרמל, ה (תרכ"ה), עמ' 141-142. במקור האנגלי מציינת ליידי מונטיפיורי כי "כבר ניתן היה להבחין בטיפה אחת או שתיים של שעווה על בגדיה", ראה: *Notes*, עמ' 231. על טיבו של התרגום ועל מידת מציאותו, ראה: ברטל, תכניות ההתיישבות, עמ' 235-244, וכן הקדמתו למהדורת הצילום של יהודית, בתוך: יומן מסע ואגרות (לעיל), הערה 68. תרגום שונה אך חלקי של הביקור בצפת, ראה: ש"א נבון, משה מונטיפיורי, תל-אביב תשכ"ט, עמ' 123-128. קטעים מיומנו של משה מונטיפיורי עצמו אודות הביקור בצפת כלל הלוי ב-"*Diaries*", עמ' 163-166. אגב נעיר, כי בתיאורו האורתודוכסי "הכשר למהדרין" של גרנטשטין (א"י של מעלה, עמ' 165-166) צוטט קטע זה בשלמותו, אלא שהמחבר סבר מן הסתם שאין זה נאה כי צדיק כאד"ם ילך כה קרוב לאישה כמעמד הכנסת ספר תורה. זו, כנראה, הסיבה ששמה של יהודית נעלם לגמרי, וקטע זה – שכתבה יהודית על עצמה – מובא מפיו של אליעזר הלוי על עצמו!

177 באיגרת שהוגשה למונטיפיורי בביקורו בצפת בשנת תר"ט מבקשים משה יהושע מבא"ד (עליו ראה: להלן, הערה 222) וזעליג מהאריוב את שכרם עבור ספר התורה שנכתב לכבודו בפקודת אד"ם ועבור הגהתו שלוש פעמים, ראה: כ"י 576, דף 43.

178 יהודית, עמ' 166-165; *Notes* (עמ' 245) מציינת יהודית, כי הסעודה כללה מיני עגונות, קפה ויין. במכתב של קבוצת נשים צפתיות התבקש מונטיפיורי לסייע בשפוח עורת הנשים במדרש הסמוך לבית-כנסת האר"י (הכוונה לבית-המדרש של אד"ם, ששימש גם כבית-כנסת). תמורת זאת – מבטיחות הנשים – תיקרא העזרה על-שם וזגתו, והנשים תתפללנה עבורה לפרי-כטן. "ומה שירצה כבוד השר ליתן אזי ימסור ליד הרבנית הצדקניות (!) אשת הרב הצדיק המנהיג צאן קדשים דפה", ראה: כ"י 575, דף 47a.

180 ראה, למשל, מכתבו של לעהרן לאד"ם ולממוני הכולל בצפת, אגרות הפקוא"מ, כ"י ב"ר 8, דף 92 ע"ב-93 ע"א (*Diaries*, p. 164) "This, said Sir Moses, appears to me the most honest way of acting".

181 ראה, למשל, מכתבו של לעהרן לאד"ם ולממוני הכולל בצפת, אגרות הפקוא"מ, כ"י ב"ר 8, דף 92 ע"ב-93 ע"א (אדר תקצ"ח). לעהרן קובל שם על סתירות פנימיות ברשימות החלוקה השונות: "שכל עצם החלוקה הנהוגה ככו" חס"י לחלק הצדקה שאנחנו שולחים בין לעשירים בין לעניים, לא טובה בעינינו והנהגה משובשת היא". בהמשך מצביע לעהרן על כך שמספר אנשים נתעשרו שלא כדון מן הרעש, "כי בכיוה שלחו ידם, טרם באו

בדימויו של אד"ם בעיני שני האישים נעוצה, כמובן, גם בחד-פעמיותו החגיגית של המפגש בין אד"ם לבין מונטיפיורי, לעומת המגע השוטף ורבי-השנים בין אד"ם לבין לעהרן. ואכן גם בצפת עצמה לצד ההערצה והכבוד, שרחשו רוב יושבי צפת לאד"ם, נתקלים אנו פה ושם, ברמזי ביקורת, שנשמעה מפי יחידים שחשו עצמם מקופחים ותלו את האשם באד"ם¹⁸². בהודמנות זו הוגשו למונטיפיורי איגרות מטעם הכולל החסידי ובהן דברי שבח והודיה על עזרתו ונדיבותו עד כה ובקשות סיוע ועזרה בעניינים שונים. על כמה מאיגרות אלו חתם אד"ם; אחת הידועות שבהן היא "איגרת הקרקעות", שבה נתבקש מונטיפיורי להפעיל את השפעתו ואת קשריו ולסייע ליהודי צפת ברכישת "איזה עסק או מלאכה ועבודה, ואף עבודה בשדה ועסק בבהמות לרעות צאן, אם שמעולם אינם מורגלים בעבודה קשה שכזו"¹⁸³.

אחריותו של אד"ם

בשנת 1839 הגיע אד"ם לשיא כוחו כמנהיג שריכוז בידיו את הטיפול בכל ענייני היישוב היהודי בצפת ואף נהנה מיוקרה ומכבוד מחוץ לעירו¹⁸⁴. כותרת של אחד מעמודי מפקד 1839 – "לוח

עוזרים לפנות האבנים ולפקח הגלים. וההגונים נטלו [מן החלוקה] מעט. וקשה לנו להאמין לקול הדרים, ברם מדילכון יצאו הדרים".

182 כך, למשל, מתלוננים כמה מעניי צפת, כי חלוקת הכספים – השוויונית כביכול, שעניים ועשירים מקבלים פיצויים שווים על נזקי הביזות הרעש – איננה הוגנת. לדבריהם, נותרו לעשירים חסכוניות רבים ואילו העניים הגיעו לידי רעב ממש. נראה, שאד"ם התנגד למכתב זה וסירב לצרף לו את חתימתו, ואולי אף דרש מהם לציין זאת במפורש. הם כותבים למונטיפיורי כי "הרב האדמו"ר הצדיק שלנו [=אד"ם] אינו רוצה להסמך על דעתו מפני הטעם שיש לו, ואינו רוצה להגיד לשום אדם הטעם הכמוס איתו". ראה: מאורעות צפת, עמ' 140, על-פי כ"י 574, דף 30. איגרת תלונה אנונימית נוספת הופנתה למונטיפיורי באותו עניין בדיוק, ראה: מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 142-143, על-פי כ"י 575, דף 6. במכתב שהפנה למונטיפיורי פלוגי בשם משה ("ישמי כשמו") הוא מתלונן על מעשי העוולה "מהתנהגות מעות הצדקה בארץ הקדושה". לדבריו "הרב הצדיק [=אד"ם] ירא לנפשו להיות ממחלקי צדקה והנו כורך שלשה אנשים לדון דיני נפשות ונטלים חלקם בראש". ראה: כ"י 575, דף 25a. גם הלוי מעיר ליד המכתב כי "Rabbi Moshe complains Rabbi Abraham Dob", רמז נוסף לביקורת נגד אד"ם יש בתלונתו של שמואל אשכנזי, ספרדי ממוצא הונגרי, כי הכוללים האשכנזים מקפחים אותו על אף שבידו מכתבים מ"שני מאורות גדולים, ראשון בקדש הרב הגאון כמהר"ר אברהם דוב אשכנזי" וכן מר' ישראל משקלוב. הוא אף רומז למונטיפיורי, כי "יש לי דברים לספר אבל איני יכול לכתוב", ראה: מאורעות צפת, עמ' 143-144, על-פי כ"י 575, דף 54a.

183 המכתב נדפס בקובץ האיגרות הנספח ליהודית, עמ' 235-236. למכתב צורפה תוספת שעליה חתמו ראשי העדה הספרדית בצפת. איגרת זו – שבמקורה נכתבה עברית, תורגמה לאנגלית בידי אליעזר הלוי (Notes), עמ' 369-370). וחזרה ונותרה עברית ביהודית – מצוייה במקורה בכ"י 574, דף 23, ונוסחה מתפרסם להלן בנספח ד'. על בעיות מזוינותיו של קובץ האיגרות שביהודית עמד ברטל (תכניות ההתיישבות, עמ' 244). כמו כן הוא דן בהרחבה בעצם תוכנו ובמגמות העריכה של הלוי ואכמ"ל. וראה עוד: רות קרק, "קרקעות ותכניות לעיבודן בימי ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ-ישראל בשנת 1839", קתדרה, 33 (תשמ"ה), עמ' 57-92; משיחות (לעיל, הערה 36), עמ' 190-196. לבד מ"איגרת הקרקעות" מוענו למונטיפיורי איגרות נוספות שעליהן חתם אד"ם; והן: "איגרת קבלת הפנים" שנשלחה למונטיפיורי טרם הגיעו לצפת (נספח ג' להלן); איגרת המתארת את האירועים בצפת מאז הבניה בתקצ"ד. ראשון החותמים הוא אד"ם, על אף שברור כי לא הוא חיברה (הוא נזכר בה כ"עטרת ראשו ומחמד עינינו"). החותמים האחרים הם ממוני "כולל וולין", קרובי של אד"ם ותלמידיו, ביניהם ר' ישראל מפולטשן (ראה לעיל, הערה 86); איגרות ממוני בית-כנסת האר"י (ראה לעיל, הערה 126).

184 כך, למשל, מפליג שבחבו ר' אהרן משה מגזע צבי מבראד, ממנהיגי החסידים בירושלים וממערציו של ר' ישראל מרוזין: "ובעיר צפת תוביב' אחוזת מרענו הרב מעיר נאורושוש בקוראי שמו ר' אברהם בער שיחי' לאיו"ט, יהא חלקי עמהם בשכר מצות צדקה", ראה: כ"י 575, דף 81a.

שמות בני ישראל האשכנזים ק"ק פרושים הי"ו היושבים פעה"ק צפת ת"ו תחת פקודת הרב הצדיק קדוש וטהור ר' אברהם דוב הי"ו¹⁸⁵ – מאשרת את הידוע לנו, כי לאחר שעבר ר' ישראל משקלוב לירושלים היה אד"ם מופקד גם על כספי החלוקה של שרידי העדה הפרושית הצפתית; הוא הלווה להם כספים ועמד לימינם בשעת דחקם¹⁸⁶. אד"ם חילק כספים לאלמנות¹⁸⁷ ולנרכאים¹⁸⁸, שימש בורר ומפשר בסכסוכים שונים¹⁸⁹, העניק הסכמות¹⁹⁰ ונהפך לכתובת מרכזית לכל נזק ונזק.

בשלהי שנת תקצ"ט עדיין לא שקטה ארץ-ישראל. דמדומי השלטון המצרי קרצו לקבוצות מורדים בדואים, והם המשיכו להתפרע באזורים שונים. במכתבו מז' בתשרי ת"ר (16 בספטמבר 1839) למנהיגי קהילת לובלין סיפר לעהרן על שהתרחש בצפת, ומתיאורו זה נמצאו למדים פרטים לא-ידועים על קורותיה:

185 מיפקד (לעיל, הערה 6), עמ' 30. מעניין לציין, כי אד"ם עצמו לא נרשם כלל במפקד. על אף שהיה עדיין בחיים, העירה על כך הדסה אסולין במבואה למיפקד, עמ' יז. האפשרות – שהעלה בפני אריה מורגנשטרן – לזוהתו עם "בעריש ממונה" הנזכר במיפקד, עמ' 19, היא קשה; שכן אותו בעריש אינו מצויין לא במקום מוצאו ולא בשמו המלא (בשם מקום אחר לא מצינו את אד"ם מכונה "בעריש", ובפרט ששמו של אד"ם מופיע שלוש פעמים במפקד בצורה מלאה, כאשר נזכרים קרוביו). גם שנות חייו של בעריש – ששים שנה – אינן מתאימות לידוע לנו על אד"ם שהיה אז כבן שבעים. אין ספק, כי איש זה הגו דוב בעריש מבאר, ממשגיחי הכולל החסידי, שהתם יחד עם אד"ם על כמה איגרות למונטיפיורי ("איגרת הקרקעות"; איגרת ממוני בית-כנסת האר"י).

186 השווה למכתבם של שרידי הפרושים בצפת אל מונטיפיורי: "כי לולא רחמי אדונינו הרב הצדיק... אברהם דוב נר"ו עמד בעזרתנו וזה לכל אר"א [=אחד ואחד] על סמך שישלמו לו... אי לזאת חלותינו בעשר חלות מהיום והלאה כל הנדבות המקובץ... יעלה ויבוא חלקינו ליד הרב הצדיק", ראה: מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 139-140, על-פי כ"י 575, דף 42c.

187 ראה, למשל, קבלה ששלח אד"ם למונטיפיורי בחשון ת"ר, שבה אישר כי קיבל כסף עבור אלמנותו של השד"ר הצפתי דוד בינרלי שנהרג בחול: כ"י 574, דף 74. דוד בינרלי הנו דוד ברי יונה מבינר, אחד מממוני אנשי נעמצ"י, החתום על כמה איגרות שהגישו אלה למונטיפיורי, ראה: מאורעות צפת, עמ' 114-118, 120-122, 138. על-פי כ"י 574, דף 24, 27. מסתבר, כי הלה יצא לאחר ביקורו של מונטיפיורי למסע שד"רות ובו מצא את מותו. אגב, שמו אינו מצוי במיפקד. באיגרתו של לעהרן לר"י אלפאנדארי (מר' באב תקצ"ט), הוא מספר כי נדע לו מן הקונסול לאורילה כי אברהם בינרלי בא לביירות ליטול את כספי הכולל החסידי בצפת, ובדרכו חזרה "אחזוהו לסיטם ורוצחים בדרך והרגוהו והמעות כוזה להם", ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 166 ע"א. לעהרן שלא ידע מי האיש – ואף שיבש את שמו – ביקש פרטים נוספים עליו, ראה: שם, דף 167 ע"א; 170 ע"ב. ייתכן שזהו היהודי האלמוני שעל הירצחו (ב' 11 ביולי 1839) מספרים המסיונרים הסקוטים בונר ומקצ"יין, ראה: *Narrative* (לעיל, הערה 67), עמ' 267-268; מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשל"ט, עמ' 515.

188 מרדכי קוטב, "איש זקן יושב כל הימים על התורה", מספר במכתבו למונטיפיורי, כי "לא יש לי אפילו מזון סעודה, לבר מה שנותן לי הרב הצדיק הקדוש ר' אברהם דוב שיחי". עשרה גראש בכל שבוע", ראה: כ"י 575, דף 26c. דברים דומים משמיעים ברון רוזין פעלד [=רוזנפלד] מבראד וזוגתו, ראה: כ"י 575, דף 49d. עני אחד ששמו יעקב, שלאחר הרעש נותר מחוסר קורת גג, מספר: "זריחם עלי הרב הצדיק... ונתן לי בתורת מוקדם חלוקות על שלוש שנים", ראה: כ"י 575, דף 27c.

189 יצחק צבי בן אברהם אבא מתלונן בפני מונטיפיורי, כי אנשי טבריה מחזיקים בעזבוני חותנו, השד"ר משה מקרמניץ, ומסרבים להעבירו לרשותו. על אף בקשותיו כי יעמדו עמו לדין בפני אד"ם, ראה: כ"י 575, דף 26f. אד"ם העניק בצפת הסכמה לספרו של יהונתן שמעון פרנקליל חאומים, עץ פרי קדוש, למברג 1840. ההסכמה איננה מתוארכת אך ניתן לקבוע, כי נכתבה לפני תקצ"ח. המחבר – על-פי הסכמתו של ר' אריה ליבוש ליפשיץ אב"ד וישיבא (שם) – התכוון לעלות לארץ-ישראל. הוא הגיע לצפת על מנת לבדוק אפשרות עלייתו, קיבל שם את הסכמת רבניה (אד"ם ור' ישראל משקלוב) וחזר לביתו על מנת להביא גם את משפחתו. אד"ם מוגדר על-ידי המדפיס כ"אב"ד דעה"ק צפת תוביב' ומרא דארעא קדישא דכולל חסידים", אך ייתכן וזהו רק שיגרת לשון.

שיושבי צפת ת"ו הם כעת בצרה גדולה מפאת שערורית המלחמה, ועד"ק צפת ת"ו היא עיר פתוחה [=ללא חומות] כידוע, ויראים לשבת שם מצד הגייסות של המורדים הנלחמים עם מלך מצרים. וכבר כתב לנו העוסק בעניני א"י בבירות [=רפאל יצחק אלפאנדארי] בחדש מנחם [אב] שעבר שהקונסול השתדלו שנשלח מעכו איזה מאות אנשי חיל לשמירת העד"ק צפת וג'ם] בעה"ק טברי' טוב"ב. שוב קבלנו היום [אג'רת] מהנ"ל מן י' אלול שעבר, לאח"כ גברה המלחמה על השר דעכו והוציא כל האנ"ח [=האנשי חיל] ששלח מקודם [לצפ'נת] וט'נ'בריה] ת"ו ונשארו בלי שום שמירה וברחו לסביבה, מהם לעיר צור יע"א [=יגן עליה אלהים] ומהם לעיר א"י הנקראת חיפה ת"ו. וגם הה"ג ח"ק מוהר"ר אד"ב [=אברהם דב בער] מאוריץ נ"י ברח לעיר חיפה ת"ו ועמו כמה חו"ר [=חכמים ורבנים] ספ'נ'רדים] ואשכ'נזים] היו. וכי בעיר שהיא על שפת הים לא יש דאגה מהשוללים וכוזים!?!¹⁹¹.

ידיעה זו על מעברו של אד"ם לחיפה אינה מתאשרת ממקורות אחרים, ולכאורה, אף עומדת בניגוד לעמדתו העקרונית בשאלת עזיבת צפת, עמדה שהביע מיד לאחר ביזת תקצ"ח. בהתחשב בזוהרתו של המדווח — רפאל יצחק אלפאנדארי, שהיה מעורה היטב במתרחש ביישוב — יש לייחס אמינות רבה לידיעה זו, אם כי יתכן ובריחתו של אד"ם לחיפה תוכננה מראש לפרק זמן מוגבל, שכן חודש לאחר מכן כבר כותב לעהרן לאד"ם השוהה בצפת, מכתב שגרתי בענייני חלוקת כספי הכולל¹⁹².

במרוצת שנת ת"ר הלך ונחלש מעמדו הפורמלי-חיצוני של אד"ם. לעהרן, ששאף כל ימיו לריכוזיות בהנהגת היישוב וראה בפיוצול הכוללים והעדות דבר שלילי והרסני הגורר פורענויות קשות, חתר למינויו של ווקיל אחד לכלל היישוב. אדם זה — סבר לעהרן — יהיה היחיד המוסמך לייצג את כל הקבוצות בבואו לפני הקונסולים הנוכחים, שממילא אינם מבחינים בהבדלים שבין פרושים לחסידים. לתפקיד זה ייעד לעהרן את ר' ישעיה ברדקי, איש הפרושים מירושלים, חתנו של ר' ישראל משקלוב המנוח. לעהרן ידע, כי מהלך זה יבעיס מאד את החסידים, ולכן ניסה להסתיר את חלקו בעניין והציג זאת כהחלטה בלעדית ("גזירה") של הקונסול הרוסי הכללי היושב באלכסנדריה. אלא שטביעת אצבעותיו של לעהרן בפרשה זו היתה ברורה ושקופה ולא ניתן היה לטשטשה. נאמנה עלינו ערותו של קונסטנטין בזילי (Basili), הקונסול הרוסי בביירות, שבמכתבו לברדקי, שבו מינהו לווקיל כל יהודי רוסי, ציין במפורש, כי המינוי הוא תוצאה מהמלצתו של לעהרן¹⁹³. אד"ם ונאמניו ניסו בדיעבד לשנות את התכנית, ולשם כך אף נסע אד"ם במיוחד לביירות בכדי להיפגש עם בזילי, אך הדבר לא עלה בידו ובזילי סירב לקבלו. באחד ממכתביו המיתממים של לעהרן לאלפאנדארי, סוכנו בכירות שביקשו להתערב בפרשה, הסביר הראשון, מדוע אין בדעתו להפעיל את קשריו ולנסות להעביר את רוע הגזירה:

191 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 8, דף 171 ע"ב (ח' בתשרי ת"ר). על כנופיות כדוים המבצעות פשיטות בגליל מספרים בנור ומקצ'יין, ראה: Narrative (לעיל, הערה 67), עמ' 282; איש-שלום (לעיל, הערה 187), עמ' 519. הם מספרים, כי חלק מאנשי צפת ברחו לצור עד שיסתיימו המהומות, ראה: Narrative, עמ' 317; איש-שלום, עמ' 523.

192 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 8, דף 175 ע"א (ח' בחשוון ת"ר).

193 כתב המינוי נשלח על-ידי בזילי ב-8 באוקטובר 1839. העתק מן המכתב הגיע לידיי של ויליאם יאנג (Young), סגן הקונסול הבריטי בירושלים, והוא מיהר לשלחו לשר החוץ פלמרסטון, כשהוא מביע פליאה על מינוי נתין אוסטרי כווקיל אנשי רוסי, ראה: A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem*, London 1939, pp. 25-26. תרגום לעברית של כתב המינוי, ראה: ג' קרסל, פותחי התקופה, ירושלים תשל"ו, עמ' 132-133. דיון לא ממצה על הפרשה, ראה: צ' קרגילה, "לדמותה של הנהגת כולל הפרושים בירושלים, תקצ"ט-תר"ב", קתדרה, 37 (תשמ"ו), עמ' 36-38.

ובגין הרב כמהר"א דוב בער נר"ו הא וודאי פשיטא שהוא הממונה דכו' חס"י הי"ו שבצפת ת"ו. ולא יתערב שום אדם בהתמנותו, ולא יכנוס שום א'נדם] בתחומו. אפס לא ידענו מה רצה [אד"ם] מן הקונסול רוסיא שם [=בביירות] שנוכל להמליץ בעדו. וידענו שהקונסול הגדול של רוסיא שבאלכסנדריה הפקיד את הרב מו' ישעי' [ברדקי] נר"ו לוויקיל על כל הסודיטו"ס [=הנתונים הזרים] דרוסיא, וא"א להטריח את השר הגדול הנז' ולומר לו שחסידי' הם כו' בפ"ע [=בפני עצמן], ובפרט כו' חס"י, שברוסיא עצמה חולקים עליהם. וכבר גרמו שנתפסו רבני חס"י, לכן השתיקה יפה בענין זה¹⁹⁴.

גם ממוני הכולל החסידי האחרים כתבו ללעהרן וביקשוהו שיפעיל את השפעתו בעניין "הוויקילות" של אד"ם, אך הוא התחמק מכך בטענה כי הקונסול בביירות נתמנה לא מכבר לתפקידו¹⁹⁵ ולא ניתן להטרידו בעניינים כאלה. עם זאת הוא מאשר, כי כתב לאנטון לורין (Laurin), הקונסול האוסטרי הכללי שישב באלכסנדריה, והציע לו כי ברדקי יהיה ווקיל הפרושים ואילו "הדרת קדשו [=אד"ם] יהי וויקל דבני מדי'נ'נת] רוסיא שבצפת". תשובתו של לורין — כך לעהרן — בוששה מלבוא ועל כן הוא מציע לממונים, כי בשלב זה יקבלו את הדין, יפנו בענייניהם לברדקי, וימחלו על הכבוד המדומה, "כי הכל הבל ורעות רוח"¹⁹⁶. החסידים לא קיבלו, כמובן, את עצתו של לעהרן ופרשה זו הוסיפה להסעיר את הרוחות בקרב מנהיגי היישוב היהודי — חסידים כפרושים — שעשו כל מאמץ לשנות את ההחלטה¹⁹⁷. במכתב לברדקי מספר לעהרן כי "אחר שנתמנה מעכ"ת [=מעלת כבוד תורתו] לוויקיל ונתפרסם ע"י הקונסול דיפו, בא הרב ח"ק [=חסידא קדישא] דאוריץ זצ"ל לבירות [=ביירות]. ולא רצה קונסול רוסיא להכירו לוויקיל דכו' חס"י, מאחר שאינו מכיר לוויקיל כ"א [=כי אם] לחכם בורדאקי"¹⁹⁸. גם לאחר מותו של אד"ם המשיך לעהרן לקבל בתכיפות אגרות נועמות ונתבע להתערב אצל הקונסולים ולשכנעם כי לא יעלה על הדעת שאיש הכולל הפרושי ייצג גם את החסידים.

חלק מירידת קרנו של אד"ם בעיני לעהרן יש לזקוף, כנראה, לחובת קרבתו היתירה של אד"ם למונטיפיורי, שלעהרן ראה בו מתחרה ציני וחסר מצפון ובפעולותיו סכנה ואיום על מפעל חייו. אין ספק כי אד"ם, שלא היה בקי ברזי הפוליטיקה היהודית העולמית, לא הבין את מערכת היחסים העדינה שהתהוותה בין לעהרן לבין מונטיפיורי. בתמימותו ביקש אד"ם מלעהרן (בקיו"ת ר"ר), כי יעביר לתעודתה איגרת שהוא כתב למונטיפיורי, לעהרן — אין צריך לומר — פתח את המכתב ללא רשות, ולאחר שקרא בו גזו וסירב לשולחו. בכעסו כי רב הגיב לעהרן בחריפות על תוכן המכתב תוך שהוא מצטט ממנו. אגב כך לומדים אנו על חלקו של אד"ם בפעילות הכלל-יהודית לסיוע לאסירי עלילת הדם בדמשק:

תוכן האג'רת] ראשיתה מצער לעורר הרחמים בלב השר הנז'כר; למונטיפיורי] לעמוד לימין צדקת אחב"י [=אחינו בני ישראל] שבדמשק, ואחריתה שגיא ע"ד [=על דבר] המס

194 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 8, דף 221 ע"ב-222 ע"א (כ"ח בסיון ת"ר). אין ספק, כי במשפט האחרון מתכוון לעהרן לר' ישראל מרוזין אשר ישב כשנתיים במאסר ברוסיה, למן יוני 1838 ועד לשחרורו בסוף פברואר 1840.

195 הכוונה לבזילי שעבר מיפו לביירות באוגוסט 1839.

196 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 10, עמ' 3-4 (כ"ח בתשרי ת"ר).

197 גם בתוך ערת הפרושים היתה התנגדות למינויו זה של ברדקי. בראש המתנגדים עמד אברהם שלמה זלמן צורף ואנשי "החורבה", ראה: מלאכי, פרקים (לעיל, הערה 139), עמ' 95-97; קרגילה (לעיל, הערה 193), שם.

198 אגרות הפקוא"מ, כ"ו, כרך 10, עמ' 94 (ט"ו באלול ת"ר), והשווה שם, עמ' 87, 89.

שנתבעו בעה"ק צפת ת"ו לשלם מכוללם למלך מצרים¹⁹⁹, וע"ז [=ועל זה] ביקש השתדלות השר הגביר הנו' הי"ו. ותמהנו מראות שנעלם מרופמכ"ת [=רום פאר מעלת כבוד תורתו] נר"ו כל ההשתדלות שכבר עשינו [=הפקוא"מ] בענין זה, ומידינו בעה"י [=בעזרת ה' יתברך] היתה הרחבת הזמן אשר ניתן להם מעת התביעה הראשונה שאחר הרעש בקיץ תקצ"ו כידוע גם לאחב"י ק"ק ספרדים הי"ו שם. וחלילה לנו לבקש דברי תודה או החזקת טובה, אפילו כי יתן כבודנו לאחר. ועל ידינו ישלח בקשה לשולחנו להשתדל בדבר שכבר השתדלנו בו הרבה, שיהי' הדבר כשיגמרנו נקרא על שמו ובאמת שלנו היא?! זה לא יכלנו לסבול ולמלט, וגם לא מצאנו שום חיוב להשפיל את עצמנו בעצמנו, בשלחנו האג' ליד הגביר השר הנו' הי"ו, כאילו לא עשינו בו דבר... על כן לא שלחנו לו האג' הנו' ועודנה מונחת בידינו²⁰⁰.

בסופה של שנת 1840 השתוללה מגפת חולי-רע בצפת. "החולי אשר באופל יהלוך" – כלשונו של לעהרן – הפיל עשרות קרבנות (ואולי אף מאות), ובי"ב בכסלו תר"א (7 בדצמבר 1840) נפל אד"ם חלל במגפה²⁰¹. ללעהרן נודע דבר מותו של אד"ם רק כחודש לאחר מכן. במר לבו נשתכחו ממנו כל משקעי העבר והוא מיהר להודיע על כך לשורה ארוכה של רבנים. במכתביו ציטט תחילה דיווח מכ"ט בכסלו שקיבל – באמצעותו של ר"י אלפאנדארי – מר' יצחק אשכנזי, יהודי תושב צידון שביקר בטבריה:

שבעה"ר [=שבעוונותינו הרבים] נתגברה המגפה רח"ל [=רחמנא ליצלן] בעה"ק צפת ת"ו ומתו כמו שלש מאות מהאשכנזים חוץ מהספרדים, ובכללם בעה"ר נפטר הרב הצדיק עט"ר [=עטרת ראשון] הרב החסיד הגאון המפורסם ר' אברהם דוב זלה"ה, ביום רביעי משבוע שעבר סדר וישלח²⁰², וגם אנשים גדולים אחרים בעה"ר, אבל בעירנו עה"ק טבריא ת"ו שלי"ת [=שבח לאל יתברך] לא נשמע כהיום הזה רק דוחק הפרנסה²⁰³.

199 הכוונה, כנראה, למס ה'פרדה' שהטילו השלטונות המצרים על כל תושבי הארץ. על סוגי המסים, ראה: י' הופמן, פעלו של מחמד עלי בסוריה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ג, עמ' 157-188; ואת סיכומו של ברטל, תכניות ההתיישבות (לעיל, הערה 127), עמ' 256-257.

200 אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 94. בהמשך אף מתלונן לעהרן, כי אד"ם מנסה לרמותו בעניין תשלומי המסים, שנתחייבו תושבי צפת לאחר הביזות ("ברותא היא").

201 ראה: התנצלות, בת עין, תר"ז. תאריך זה מקוים גם מ"תקנות לומדי ש"ס ומשניות של בית-המרדש של הרב הצדיק מאוריטש" (מתרמ"ז), שקבעו את סיום הלימוד השנתי ביום פטירתו של אד"ם, ראה: אמתע"י, אוסף צפת III/3k. גם בפרט זה השתבש משה ריישר, שכתב כי אד"ם נפטר במגופה בשנת תקצ"ח (שערי ירושלים, דף ל ע"א). תאריך אחר – כ"ח כסלו תר"א – שבו נקבו א' שטערן (מליצי אש, ג, ניו-יורק 1962, סימן רכב, עמ' 59, אך ראה גם שם, סימן צג, עמ' 27) ול' הלוי גרוסמן (שם ושארית, תל-אביב תשי"ג, עמ' קא), אף הוא שגוי. שיר הספר – "קול נהי" – על מותו של אד"ם פרסם באותה שנה המשכיל הוארשאי דוד רוזנבאנד במחברתו הכנור, אמסטרדם תר"א, עמ' 19-29 (נדפס שנית אצל מלאכי, פריקס, עמ' 55-59). אד"ם נקבר במערת קבורה בסמוך לר' דוד שלמה אייבשיץ מסורקה, לר' אריה לייב מוולוצ'יסק (נפטר בתקע"ג) ולר' בנימין זאב מבלטה (נפטר בתקפ"ו), ראה: שערי ירושלים, דף מג ע"ב; י"ש גפנר, ציוני דרך למקומות הקדושים, ירושלים תשל"א, עמ' עה. והשווה לתיאור הסאטירי בארץ הצבי (לעיל, הערה 127), עמ' 140. צילום המערה שבה נקבר אד"ם, ראה: קדמונינו, חלק א: שיח מחמדי ארץ, ירושלים תשמ"ז, עמ' יב.

202 תאריך זה – י"ד בכסלו – יומיים לאחר התאריך שנקב נכד אחיו של אד"ם – הוא שגוי (ראה בהערה קודמת).

203 הדיווח מצוטט במכתבו של לעהרן לר' אברהם סופר מפרשבורג (כ"ה בטבת תר"א), ראה: אגרות הפקוא"מ,

בד בבד עם הבעת הצער הכנה ניסה לעהרן לנצל את האירוע הטרגי של מות הצדיק כמנוף להתעוררות מחודשת בגיוס כספים עבור יושבי הארץ. הוא ביקש כי הרבנים יערכו בקהילותיהם הספר מיוחד לזכרו של אד"ם, דבר שיועיל הן לעילוי נשמתו של הנפטר אך גם יעורר את לב הקהל להגדיל את נדבתו. הראשון, שאליו פנה, היה רבה של פרשבורג, בנו של החת"ם סופר, ר' אברהם שמואל בנימין סופר:

מי לא יבכה ולא ינוד לאלה הצרות והתלאות ועל פטירת הצדיקים, בפרט הרב הגאון החסיד מוהר"ר אברהם דוב וצוקל"ה שהי' משופע בנכסין שהניח ברוסלאנד ואכל פירותיהן ולא לקח שום חלוקה והי' מנהיג העדה כו' חסי' דצפת ת"ו. ולא לספירת דברים בעלמא כתבתי זה, כי מחוץ הטעם האמור בראשית מאמרי כוונתי ג"כ שיספיד רומכ"ת נ"י את הרב הגאון החסיד הנו'. והקב"ה ברחמיו יגדור פרע"י [=פרצות עמו ישראל] ברחמים ולא ישמע פרץ וצוחה עוד, ומהר ישמחנו בנחמות ציון וירושלים כבי"א [=במהרה בימינו אמן]²⁰⁴.

פניות דומות שלח לעהרן לרבנים נוספים בהולנד ובגרמניה, בכולן הדגיש את העובדה, שאד"ם עלה לארץ כאיש אמיד ועל כן לא נטל לעצמו מכספי החלוקה. במכתב לר' ברוך בענדיט דושנית הלוי, רבה של ליווארדן שבצפון-הולנד, העלה לעהרן קווים תמציתיים לדמותו של אד"ם:

וזאת לדעת שהה"ג החסיד הנו' ז"ל הי' רב אב"ד דק"ק אוורץ ברוסלאנד והי' עשיר וקנה לו בתים בעיר זיטאמיר שישב שם מקודם. ועלה לא"י והתפרנס משכירות הבתים ולא נטל שום חלוקה. והי' ממונה ומנהיג דכו' חסידי הי"ו וכל עסקו הי' בעבודת שמים בתורה ותפלה ומקדק במעשים בחסידות ופרישות נפלא. תנצב"ה. וי לארעא דישראל דחסרא גברא רבה הדין זיע"א [=זכרו יגן עלינו, אמן]²⁰⁵.

את מקומו כנציג הפקוא"מ וכאחראי על כספי החלוקה מילא מעתה תלמידו ר' שמואל העליר – תלמיד חכם מובהק ואישיות השנויה במחלוקת – שנמנה עם חסידי צ'רנוביל בצפת ונהפך, מכאן ואילך, לדמות מרכזית בחיי העיר²⁰⁶. לעהרן מינה את העליר לתפקידו זה תוך היסוסים רבים ולא לפני שנועץ בישיעה ברדקי, שאותו ראה כאחד מאחרוני נאמניו ואת

כ"י, כרך 10, עמ' 30. הדיווח הגיע ללעהרן בסמוך לתאריך זה, שכן בה' בטבת שלח מכתב לאד"ם ללא שידע שהלה כבר הלך לעולמו, ראה: שם, עמ' 25.

204 שם, עמ' 30.

205 שם, עמ' 33-34 (ט' בשבט תר"א). מכתבים דומים שלח לעהרן לר' שלמה זלמן רוזנבאך מגרוננינגן, לר' נפתלי צבי הירש משוואל, לר' מנחם מנדל לוונשטם מרוטרדם, לר' נפתלי יעקב למאנס מניימיגן (שם, עמ' 34) ולר' יעקב קופל הלוי מוורמס (שם, עמ' 68).

206 מסורות רבות מתארות את ר' שמואל העליר כתלמידו של אד"ם וכעושה דברו, ראה: עדן ציון, עמ' ו (וממנו העתיקו כל האחרים: תולדות אד"ם, עמ' שבט-של; אור הגליל, עמ' רע-רעב; דמויות הור, עמ' 96-97; יוסף הגלילי, ספר מירון, מירון תשמ"ח, עמ' 211-213 ועוד). בסוף ספרו של מנחם עזריה מפאנו, מאמר שברי לוחות, שאותו ההדיר העליר בצפת תרכ"ד, מובאים דברים בקבלה שהשמיע העליר באוזני מורו אד"ם (דף כא, ע"א). העליר גם נמנה בין החותמים מראש על בת עין, תר"ז. עם זאת שאלת טיב יחסיהם דורשת עיון נפרד, ויש מקום לשער כי אלה לא היו מתוקנים. תולדות חייו של ר' שמואל העליר ומפעלו התורני והציבורי טרם נדונו בצורה ביקורתית. לאחרונה הופיע ספרו של הרב אברהם זיידא הלר, הרב המנהיג והרופא. תולדות חייו ופעלו של רבי שמואל העליר וצוק"ל, חמ"ד [בני-ברק] תשמ"ט. על אף אופיו האורתודוכסי המובהק של הספר, יש לו ערך רב. המחבר בן התשעים ושש(!), נכדו של ר' שמואל העליר, לא הכיר אמנם את סבו, אך ספרו גדוש במסורות משפחתיות חשובות. בכל הקשור לאד"ם חוזר הוא על דברי קודמיו ועל שיבושיהם.

הערכותיו כיבד וקיבל. מן המכתב עולים בכיור תחושת החלל הריק, שנוצרה לאחר מותו של אד"ם, והספק, אם ניתן יהיה למצוא מחליף כערכו:

בענין ההתמנות בעה"ק צפת ת"ו, נראין לנו דבריו לשלוח ע"ש הרב מו"ה שמואל העליר נ"י, הגם שבהיותו ש"ב [=שוטח ובורק] ומקבל פרס [=שכר] מזה, אין זה לענ"ד [=לעניות דעתו] לפי כבוד הכולל... הן ודאי אין שם ממלא מקום הרב ח"ק זצלה"ה וגם הרב מוהר"ה [=מורנו הרב שמואל העליר] נ"י עצמו לא יאמר שהוא ממלא מקומו [של אד"ם], אך ורק להעמיד שם ממונה שכדאי לסמוך עליו, ולא ימלט הדבר מחלוקת. וכן ישמע שכבר בא אלינו כתב בלי חתימה מטיח דברי' עליו [=על העליר], שמעורר מדני[ם], שהשתיק חה"ג דאוורין זצלה"ה. אכן באשר אינו חתום אין זה מכריע. ואולי נשלח השילוח שהאידנא על שמו. עכ"פ [=עניין המינוי] צריך ישוב [הדעת], וטוב עכ"פ לדעת החשובי' שבהם שראוי להושיבם בראש אתו עמו²⁰⁷.

ואכן, "השילוח" הראשון לאחר מות אד"ם מוען אל ר' שמואל העליר, ואילו נצטרפו ארבעה ממונים נוספים מתלמידיו של אד"ם וממקורביו²⁰⁸. אך גם כעבור שנתיים ממותו של אד"ם עדיין קונן לעהרן, על כי "הנהגת הצבור בכו[ן]ל[ל] חסי[ן]די[ם] בעה"ק צפת"ו רופפת מאז אבדה הספינה קברניטה הגאון הצדיק מאוורין זצוק"ל"²⁰⁹. ולסיום, דמותו המיוחדת של אד"ם, שדומה כי נשתכחה ברבות הימים, זכתה להיות מונצחת גם בספרות העברית החדשה. בטרילוגיה עיר קסומה מאת יהושע בריינסוף הוארה תקופת חייו האחרונה של אד"ם בצפת, באמצעות שילוב של מקורות היסטוריים אותנטיים שהיו ידועים למחבר ושל מסורות צפתיות שבעל-פה בתוך המרקם הבדיוני של העלילה²¹⁰.

סיכום

דומה שניתן לקבוע כי אד"ם – בגלגולי חייו ובדרך שבה נענה לאתגרים שעמדו בפניו – מייצג דמות ייחודית של מנהיג חסידי מן השורה השנייה בתקופת השיא של התפשטות התנועה החסידית. באזורי הולדתו – שנוצקו בהם דפוסי המדרג של ההנהגה החסידית בעיקר בזכות קשרי משפחה ואילנות יוחסין – הוא פעל כ"צדיק-משנה", דהיינו: אדמו"ר חסידי מקומי שהשפעתו וכוחו מוגבלים בתוך מערכת מסורתית הכופפת אותו לצדיקים "מפורסמים". גם אם חסרים אנו תיעוד לגבי שנות פעילותו של אד"ם במזרח-אירופה, יכולים אנו לשער כי למעמדו כ"צדיק-משנה" הגיע בשל יכולתו התורנית המוכחת ובשל נשיאת משרה פורמלית של רב קהילה, תחילה בעיירות בינוניות ולבסוף בעיר מחוז גדולה. מעלות

207 אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 78 (ד' בתמוז תר"א).

208 מכתב לעהרן לאלפאנדארי, שם, עמ' 79 (ה' בתמוז תר"א). הממונים הנוספים הם: חנוך הענן בן אברהם, ישראל בן אברלי מסאטנוב, מאיר יהודה משדליץ וישראל מפולטשן. מאוחר יותר נצטרפו לר' שמואל העליר גם ר' יעקב דוב מראמאן, כממונה מטעם ר' ישראל מרוזין (ראה לעיל, הערה 39), ור' משה דוד אשכנזי מטאלטשיב.

209 מכתב לעהרן לר' יקותיאל יהודה טייטלבוים מאוהל מיום ו' בטבת תר"ב, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 119.

210 י' בריינסוף, עיר קסומה, תל-אביב תשל"ט, עמ' 7-44. גרסה מוקדמת ושונה – "הרבי מאבריצי'ה", ראה: י' בריינסוף, במושור, א (ת"ש), גיליון 7, עמ' י-א; גיליון 1, עמ' יב-יג; גיליון יג-יד, עמ' יח-יט. עיבודים ספרותיים אחרים לפרשת חיי אד"ם בצפת, ראה: אשר בן ישראל, רמתים צופים – ספור מימי רעש תקצ"ו בצפת, ירושלים תרצ"ט (נדפס שנית בתוך: הנ"ל, אלמות, תל-אביב תשי"ב, עמ' 173-265); י' עשני, בסימטאות צפת, צפת 1961, עמ' 61-65.

אלה, כשהן משתלבות בשאר רוח, ביכולת מנהיגות ובזיקה רצופה ועמוקה אל חצרות החסידות הגדולים (ובמקרהו של אד"ם – זיקה משמעותית לחצר צ'רנוביל) הן, כנראה, הבסיס שבלעדיו קשה להעלות על הדעת היווצרות מעמד מיוחד זה של "צדיק-משנה".

אי נכונותו של אד"ם להשלים עם ההתפתחויות הארגוניות העתידיות של חסידות אוקראינה שהיו עלולות לפגוע במעמדו ולחייבו לסור למרות בניו הצעירים של ר' מרדכי מצ'רנוביל, תקוותו לפרי בטן והשקפתו על מקומה של ארץ-ישראל וחשיבותה הרוחנית – עקרוהו ממקומו והובילוהו לצפת. עלייתו של אד"ם, בחבורת תלמידים ובני-משפחה, נשתלבה בגלי העלייה החסידית שפקדו את ארץ-ישראל בשנות השלושים. העדה החסידית בצפת, שמספרה הלך וגדל בהתמדה, סבלה עד בואו של אד"ם מהיעדר מנהיגות ראוייה לשמה היכולה לחלצה מן המצוקה הכלכלית החריפה, שאליה נקלעו בניה. המנהיגות הקודמת – בראשותו של גרשון מרגליות – היתה מורכבת מאישים מושחתים חסרי שיעור קומה תורני או חסידי. באד"ם נמצא מופת המנהיגות, שאותו חיפשו ולו נזקקו חסידי צפת – אדמו"ר אמיתי המשלב באישיותו את הממד הרוחני עם חכמת חיים וכשרון מנהיגות. אד"ם נתגלה כדמות חסידית, שאיננה מסתפקת בהדרכת בני העדה בענייני רוח ובעבודת ה', אלא – על-פי המיטב שבמסורת הצדיקות האוקראינית – כצדיק שענייני העדה והנהגתה במישור הארצי והחומרי אינם זרים לרוחו ונתפסים כחלק טבעי מתפקידו כאדמו"ר. מעמדו הפורמלי כרב וכפוסק הלכה, הכריזמה שניחן בה ויושרו האישי, זיקתו האינטימית לחצרות הצדיקים המפורסמים במזרח-אירופה ובנוסף – מעמדו הכלכלי האיתן ואי-היזדקקותו לכספי ה"חלוקה", לצד שליטתו על חלוקת כספי הפקוא"מ – הקנו לו יוקרה ומעמד והפכוהו ל"צדיק מפורסם" בארצו החדשה. ואכן מה שנחשב אולי כמעט וכבלתי מספק במזרח-אירופה, היה די והותר בארץ-ישראל. מותר לשער, כי לולא היה עולה אד"ם לארץ-ישראל ספק אם היה מגיע לעמדה מרכזית כל כך, וספק אם היה משאיר את רישומו בתולדותיה של התנועה החסידית. כיוון שהגיע לארץ-ישראל מצא עצמו נישא על גבי מאורעות שלא יכול היה לצפותם מראש. כמנהיג אמיתי ידע אד"ם לנווט את ערתו בתבונה ואומץ והטביע את חותמו על חיי היישוב היהודי המתחדש בארץ-ישראל.

נספחים

נספח א: איגרת "אנשי ניעמצע" למונטיפיורי²¹¹

הננו באנו לחלות את פני אדוננו השר הגדול יר"ה בנידון השגחה עלינו אנשים הבאים ממדינות ניעמצע, היינו שמאו ומקדם היה המשגיה עלינו הרב המנוח ר' גרשון מרגליות עד שעיר וקדיש משמיא נחית לנו ה"ה הרב הצדיק הגאון החכם המפורסם כמהור"ר ר' אברהם דוב נ"י ותקף (!) בבואו לארץ ה' צפת ת"ו ב"ב (נשמח!) ליבנו ותגל נפשנו ואחר הפצרות שהפצרו בו נכמרו רחמיו עלינו לקבל על עצמו טרדת ההשגחה עלינו בכל ההוצאות והכנסות שלנו מקרית חוצות ושיהי' כל ענינים נעשים על פיו דייקא: ורק בנידון חזרת השלל שנשללנו אנחנו ניעמצע לא רצה הרב הצדיק הנ"ל לקבל ע"ע [=על עצמו] עסק זה יען שהרב המנוח ר' גרשון היה בעצמו ממדינת ניעמצע וכבר היה מורגל עם הקאנסליס ניעמצע²¹² והיה גם כן חכם גדול לכן היה מן הנכון שישתדל הוא בזה העסק: ואמנם אחר שנשתלק הרב המנוח הנ"ל²¹³ נסאספנו (!) כולנו יחד בלב אחד וכתבנו וחתמנו אגרת בקשה וכוז והרשאה לאדמו"ר הרב הצדיק החכם ר' אברהם דוב נ"י שישתדל בטובתינו גם בעסק השלל²¹⁴ וכן ברוב צדקתו קבל ע"ע טרדה דמצוה זו שלא נהיה ח"ו כצאן בלא רועה ומנהיג: ויהי כאשר רצינו למסור להרב הצדיק הנ"ל החשבונות ממה שהוציא הרב המנוח על עסק זה ומה שנכנס תחת ידו מהנגבה מהגוים: וכמה הגיע לכל אר"א [אחד ואחד] מאתנו חלקו: ואו עמד איש אחד ושמו יצחק מסערוד²¹⁵ שהיה משרת בבית הרב המנוח והעיו פניו ותפס כל החשבונות והמכתבים לבלתי הראותם לנו באמרו שהוא יהיה המשגיה

211 מתוך כ"י 575, דף 12. והשווה איגרת בן-צבי, מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 120-122, על-פי כ"י 574, דף 27. האיגרת שלפנינו אינה מתוארכת אך בשוליה ציין אליעזר הלוי באנגלית כי היא נתקבלה ב־20 במאי 1839, כלומר, קודמת בארבעה ימים לכתובת האיגרת שפרסם בן-צבי ושתאריכה הוא י"א סיון תקצ"ט (24 במאי 1839). כ"י 222 במאי, יומיים לאחר מסירת האיגרת הראשונה, ביקשו ארבעה מבין החותמים (פישל מאומאן, יוסף הכהן, יעקב מאיר ודוד מבינדר) – "ממוני וראשי דק"ק עדת הנעמצעי" – ראיון בן רבע שעה עם מונטיפיורי, כדי לספר לו "דברים שאין להעלותם על הכתב זכברט דבר הנוגע לקדושת שם שמיים"; הם מציינים, כי פנייתם היא "ברשיון הרב הצדיק [=אר"ם]" (כ"י 575, דף 29d). סביר להניח, כי בפגישתם עמדו בניין הרכוש הגדול בידי אנשי מרגליות, וכתוצאה מן הפגישה כתבו את האיגרת שפרסם בן-צבי.

212 הכוונה ללאפי (Lapi), הסוכן הקונסולרי האוסטרי שישב בצידון. מסתבר, כי לאפי סייע למרגליות במשא-ומתן על השגת הפיצויים, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 74 ע"ב (מכסלו תקצ"ח). במכתב שפרסם בן-צבי הואשם לאפי בשיתוף פעולה עם אנשי מרגליות ובגזל הפיצויים וכספי נדבתו של רוטשילד (מאורעות צפת, שם). אגב נציין, כי לאפי, שהסתכסך עם הקונסול הוותיק לארילה שישב בבירות, התלונן עליו בפני אנטון לורין, הקונסול האוסטרי הכללי באלכסנדריה. לתלונתו זו צירף לאפי גם את גרשון מרגליות, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 172 ע"ב (י"א בתשרי ת"ר).

213 גרשון מרגליות נפטר בא' בתמוז תקצ"ח (24 ביוני 1838).

214 דרך מינויו הרשמי של אר"ם לוחקיל העדה האשכנזית בצפת כולה (ואנשי נעמצי בכללם) פרוש במקומות שונים בכ"י 575. מכתב (בערבית) חתום על-ידי 26 מחכמי העדה האשכנזית בצפת נשלח לקונסול לאפי ובו הם מודיעים לו על רצונם, כי אר"ם יהיה ווקיל שלהם (דף 8). ואכן לאפי שיגר מכתב (בערבית) לאר"ם, הודיעו על החלטתו למנותו כווקיל וציין כי הכסף ששלח הברון רוטשילד לחלוקה בין עניי צפת נמסר לשמעיה אנגיל (דף 9) וראה להלן). בתשובתו (בערבית) הודה לו אר"ם על המינוי וביקשו כי יעביר לידיו את כל החשבונות של גרשון מרגליות המנות, ואת הכסף ששיגר רוטשילד (דף 9b). מכתבים אלה קשים לפענוח, ולהבנתם נסתייעתי בתקציר האנגלי שצירף אליעזר הלוי לכל מכתב.

215 בהערותו של הלוי נאמר, כי יצחק סריד היה בעבר המזכיר בביתו של מרגליות. ייתכן, שהוא הוא איצק מסערוד (Siret שבבוקובינה). בעל עסק בן 36, הנוכח במיפקד. עמ' 17. באיגרת שפרסם בן-צבי (מאורעות צפת, עמ' 121) נכתב: "זהם עשו בערמה עם סי' לאפו ועשו ויקיל איש רע ובליעל זה שמו יצחק שהוא כמותם". מה היתה תגובתם של אנשי מרגליות, שנאשמו בעושק ובגזל, אין אנו יודעים. אך מאיגרת שהפנה יצחק הנ"ל למונטיפיורי (ב"ב 22 במאי 1839) – לאחר שנודע לו דבר הגשת האיגרת (נספח א') נגדו – עולה כי הם דחו האשמות אלו בתוקף:

עלינו: ועוד נתקשרו עם אנשים פחותי ערך כמותו היינו חכם שמעיה ספרדי²¹⁶ וכדומה לו לעמוד בקשרי המחלוקת ולהעיו נגדנו ונגד הרב הצדיק וכל כונתם ידוע רק לגנוב ולגזול לבלתי יודע לשום אדם כמה היה הנגבה וכמה היה הנתחלק וכמה נשאר עוד בלתי מתחלק ובפרט מאשר יעלה ויוגבה לחלקנו מעתה הכל יהיה נתעלם תחת ידם: ואמר לנו שיש לו איוה חתימה מאנשים בהסכמה שיהיה הוא במקום הרב המנוח הנ"ל ואנחנו לא ידענו מזה כלום: לכן זאת ראשית בקשתינו למחול על כבודו הרמה והנשאה לצוות על האיש יצחק הנ"ל שיראה את הכתב בחתימת האנשים ההם לכבודו הרמה: ואחר כך ישלח לקרוא את האנשים החתומים ההם ולשאלו מאיזוה טוב טעם הסכימו עליו אם נפאת חכמתו: ואם נפאת אמונתו או מאיזוה טעם אחר: ועי"ז בוודאי יתגלה הכל לחכמתו: ונא ונא לעשות זאת למען כבוד הרב הצדיק שלא יהיה מחלוקת בישראל.

נא [אום] הק' פישל מאומאן²¹⁷
 נא' שמשון במ"ה שלמה מפילעשת²¹⁹
 נא' יעקב מאיר בן דוד ז"ל²²¹
 נא' דוד בר' יונה מבינדר²²³
 נא' אברהם סג"ל [מלה מטושטשת]²²⁴

ונא' יוזיף יוזפא הכהן²¹⁸
 נא' פנחס באמ"ו מ"ה מרדכי²²⁰
 ונא' במ"ה משה יהושע מב"ד²²²

... בעת"ה שמעתי אף לבי יחיל בקרבי על אשר כתבו אתמול דברי שטנה עלי ואף הגם שאני בטוח בגודל צדקו ותומו שלא יטה אונן לשמוע טענת אחד שלא בפני בעל דינו ע"כ באתי בבקשה מר"כ השר אדונינו שאם בחפצו לעיין בענין זה בקשתי כפולה עבדא קמא רבא [=כעבד לפני רבו] שיתן רשות לבוא אל הקורש בכדי שאודיע לו תוכן הענין ובודאי האמת נהדר"ת הכי"ד [=הלא כה דברתי] המעתיר לטובת כלל אנשי הקיסר ניעמצע יר"ה. נא' הק' יצחק לעזיר מסערוד קיר"ה (כ"י 575, דף 30b).

216 הכוונה לשמעיה אנגיל יהודי עשיר שהתגורר בדמשק, ראה: מאורעות צפת, עמ' 121, 140; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 111-112. אליו הועברו הכספים ששלח הברון רוטשילד לעניי צפת (לעיל, הערה 214). תלונה אונימיית נגדו, ראה: כ"י 575, דף 37g. מנחם מנדל מקמניץ מספר, כי בעיצומן של פרעות תקצ"ד "שלשה יהודים, דהיינו חכם שמעיה ועוד שני אנשים אשכנזים הלכו אתו להודיע [להקונאל] מהמעשים שעשו ביהודים", ראה: קורות העתים, עמ' 10. במכתבה של יוטא בילא, אלמנתו של ר' ישראל משקלוב, למונטיפיורי בעניין ה"קיימא" שלה היא מציינת, כי "העוסקים בענין זה הם סלימאן באשא וס'י לאפע ולהם מצורף איש א' החכם השלם ס'י שמעיה אנזיל הי"ו", ראה: כ"י 575, דף 56. ביוני 1849 שיגר אנגיל התנצלות למונטיפיורי על שנמנע ממנו, בשל מחלה, להקביל את פניו בבירות וביקשו כי יקבלו לפגישה, ראה: כ"י 576, מכתבים לביירות (ללא פגינציה).

217 חתום גם על האיגרות שפרסם בן-צבי, מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 122, 124. בניגוד לדברי בן-צבי (הערה 45) אין הוא מבני משפחתו של אר"ם. נזכר במיפקד (ראה לעיל, הערה 6), עמ' 24 בתור "הנגיד". יליד ראמין שבמולדביה. חתום גם על האיגרות שפרסם בן-צבי, שם, עמ' 122, 124 (וראה גם עמ' 118, הערה 14), ועל האיגרת המתפרסמת להלן נספח ד'. הוא נזכר גם כ"ר' יוסף יחל הכהן ממונה דק"ק הנו" [=חסידים] [מיפקד, עמ' 27].

219 חתום על האיגרת שפרסם בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' 124. מוצא מפלעשט (Făleşti) שבוולכיה. לאחר מות אר"ם שימש כממונה קבוע של הכולל החסידי לצדו של ר' שמואל העליר ושמו חזר ונזכר בפנקסי הפקוא"מ מן השנים תר"ג-תר"י. שמו המלא (ואולי מקצועי): שמשון חזן, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 209.

220 "פנחס בר"מ" חתום על האיגרת שפרסם בן-צבי, שם, עמ' 123. אפשר שהוא ר' פנחס שו"ב דמתא הנוכח במיפקד, עמ' 24. פנחס זה שיגר מכתב פרטי למונטיפיורי, ראה: כ"י 575, דף 26d.

221 חתום גם על האיגרות שפרסם בן-צבי, שם, עמ' 122, 124. נזכר במיפקד, עמ' 26. החל משנת תר"ד (ולפחות עד תר"ב) שימש כממונה לצדו של ר' שמואל העליר.

222 בן דוד יוסף מברדיצ'ב. חתום על פסק-דין בעניין סכסוך מגרשים בצפת בשנת תר"ו, ראה: אוסף צפת, מכתבי"ע ביהס"ל, ARC.4° 1262, תיק 132. וזה, כנראה, עם ר' משה יהושע הנוכח במיפקד, עמ' 22. השווה: בן-צבי, שם, עמ' 123. וראה לעיל, הערה 177.

223 ראה לעיל, הערה 187. חתום גם על האיגרת שפרסם בן-צבי, שם, עמ' 123.

224 אולי זהה עם "ארי" (?) במ"ה זאב סג"ל", בן-צבי, שם, עמ' 118.

נספח ב: איגרת אד"ם לר' ישראל מרוז'ין לאחר הרעש²²⁵

ב"ה יום ג' ל"ג למב"י [=למנין בני ישראל] התקצוין לפ"ק פה"ק מרון תוב"ב. שלום וברכה מארץ חפץ לכבוד ידיד ר' וידיד נפשי ולבי הרב הצדיק החסיד המפורסם אה"ק [=אישי אלוקים קדוש] משכנו עליון כו' וכו' בקשת מו"ה ישראל נ"י משכון כבודו בק' רוז'ין. אחד"שכת"ר [=אחרי דרישת שלום כבוד תורתו], הנה נבחר מאתנו מעדת כוללניו ידידנו הרב המופלג בתו"י [=בתורה ויראה] מו"ה אלעזר משה נ"י²²⁶ לציר נאמן לחנן עתירה מאחינו ק"ק בני הגולה בעד שארית פלטת ישראל הנשארים בחסדי ה' מהרעש הגדול והנורא שעבר בשתי עה"ק צפת וטבריא ת"ו. כנפול מגדלים והרוג הרג רב קרוב לאלף נפשות ישראל מכוללניו ק' חסידים ופרושים וספרדים. הנשארים לחיים היתה רק נפשם לשלל במחסור כל, כנודע גדל צעקת ואנקת אביוני אה"ק בקרית חוצות. וכנאמרה בכתב עוני²²⁷ מכתב הכולל שתי"י [=שתחת יד] ידידנו השד"ר נ"י. לזאת גדל בקשתי מאת רומפכ"ה [=רום מעלת פאר כבוד תורתו] להתאמץ בזה לתמכו ולסעדו ברב חסדי פכת"ר. ועוד זאת בקשתי מאת פרומכ"ה שנבחר מקהל כוללניו לציר נאמן לגבות קופות הכולל בשנת תקצ"ח הבע"ל הרבני המופלג מו"ה יוסף נ"י מקאמעניץ²²⁸ כאשר יש ת"י ח"י [=תחת ידו חתימות יד] כוללניו ק'. בקשתי לעזור ולסעדו ולתמכו שיהי' הוא לבדו השד"ר מכוללניו ק' [צ]פת ת"ו ולא יתערב אחר אתו כי הוצאה יתרה הוא ובפרט לגודל החוסר לעני אה"ק שבעת. בע"ה. או"י דו"ש [=אוהב נפשו דורש שלומן] בלב ונפש קשורה באהבתו תמיד, משתוקק להתבשר בשורת טוב מאתו ומכל אשר לו בני[ם] וב"ב [=ובני בנים] בחיים ושלוים.

אברהם דוב מאוורוטש
יושב בעה"ק צפת"ו בב"א

נספח ג: "איגרת קבלת הפנים"²²⁹

(על גב המכתב)
ב"ה מעה"ק צפת ת"ו
ליד אדונינו השר הגדול, עטרת תפארת, גולת הכותרת, היושב ראשונה במלכות, הגביר משכיל, זך וזהיר יצ"ו כמהר"ר סי'ניור] משה מאנטפאר הי"ו כיר"א [=כן יהי רצון אמן].
(המכתב)
ב"ה כי טוב יושב, בסדר אשריך וטו"ב ל"ך לפי"ג²³⁰, פעה"ק צפת אמת ת"ו.

225 ראה לעיל, הערה 143.

226 לא הצלחתי לזהותו.

227 מלה זו אינה ניתנת לפיענוח. רבינוביץ, מכתבי קודש, עמ' 32, מציע לקרוא כאן "עת" או "גו"מ [=גזברים ואמרכלים], וקשה להכריע.

228 ראה לעיל, הערה 146.

229 כ"י 574, דף 19. דבר קיומה של איגרת זו נזכר ביהודית, עמ' 157: "ושני אנשים נכבדים באו ויקרבו לפנינו ויאמרו כי הם צירים מצפת ובידם מכתב מהרב הגאון ר' אברהם דוב". אליעזר הלוי מעיר על אתר, כי האיגרת הובאה, שעה שהיה בקאסמיה שמדרום לצידון, בידי ר' שמואל העליר ועמו שני אנשים נוספים. כפי שציינה יהודית בספרה (שם, שם), שיגר גם ר' חיים נחום מורחי, רב העדה הספרדית בצפת, למונטיפיורי איגרת קבלת פנים משלו (פורסמה במאורעות צפת [לעיל, הערה 6], עמ' 155-156, על-פי כ"י 574, דף 17), וכמוהו שלח גם ר' ישראל משקלוב את איגרתו מטבריה (ראה: י' בן-צבי, מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ט, עמ' 161-162: "איגרת ר' ישראל משקלוב ואשתו למשה מונטיפיורי", על-פי כ"י 574, דף 15) וגם רבה של טבריה חיים ניסים אבולעפיה (כ"י 574, דף 16).

230 שנת תקצ"ט.

עץ הדעת טוב אשר אמרנו בצלו, זך וישר פעלו, עליון למלכי ארץ, ראשון לנשיאים, הוא יסוד המעלה המאיר לארץ. שר לו נאמר איש על העדה, הוא זיוה, הוא הודה, אין כמוהו בכל הארץ, הדר הוא השר והטפסר. הן גביר הן יראת ה' אוצרו יצ"ו כמהר"ר משה מאנטפאר נר"ו יחי לעולם עוד כל ימי הארץ כיר"א.

אחד"ש [=אחרי דרישת שלומן], הנה מה נכבד היום בהגלות נגלות מלך ישראל על ארצנו כי יום בשורה הוא ומי לנו גדול ממשה. וזאת מן המודיעים, כאשר שמענו כן ראינו ופנינו בית למכון שבתו כפי יכלתנו²³¹. בא ברוך ה' ונזכה לאור באור פני מלך, בקרוב יבא מלכנו ונשמח בשמחת הרגל הקדוש²³². יחד יראו עינינו וישמח לבינו. ויקבל שר האלף כנה"ר [=כנפשו הרמה] והנשאה וכנפש נא"ה דושו"ט באה"ר [=נאמן אהבתו, דורש שלומו וטובתו באהבה רבה].

אברהם דוב מאוורוטש²³³

נספח ד: "איגרת הקרקעות"²³⁴

(על גב המכתב)

ליד מעלת אדונינו עטרת ראשינו ותפארתינו, הדר הוא אין כמותו בכל הארץ, ה"ה אל סי'ניור] השר משה מונטיפיורי הי"ו יחי לעולם עוד כל ימי הארץ כיר"א.

(המכתב)

למעלת אדונינו עטרת ראשינו הדר הוא ראשון לנשיאים אין כמוהו בכל הארץ כבוד מלכותו אל סי'ניור] השר משה מונטיפיורי הי"ו יחי לעולם עוד כל ימי הארץ כיר"א.

ברוך הוא אלוקים כי הגביר חסדו על יריאיו ובשפלינו זכר לנו, כי רב שתינו כוס התרעלה. הן ראינו כי לא אלמן ישראל ועידינו עומדים היום שרים ונכבדי ארץ, להחזיק ידים רפות וברכים כושלות. למען הפיק רצון מאת הכורא יתעלה שמו לעד ולנצח נצחים. השורות האלה תבענה תהלה לפני רום כבודו, כי האיר לנו יושבי עיר הקודש בעזרתו ונדבת לבו ויבאו המה אביוני הארץ ויודוך סלה. ועוד בקשתינו שטוחה מאת כבוד השר הנכבד, לשום עין השגחתו עליהם בעינא פקחא ולרחם עליהם, בהיות כאשר עיניו ראו ואזניו שמעו גדול העוני והדוחק של האביונים ההמה. ויש אנשים שמגודל דוחקם מבקשים מאת כבוד השר לעזור להם. ויתן להם איוה עסק או מלאכה ועבודה ואף עבודה בשדה ועסק בהמות לרעות צאן, אם שמעולם אינם מורגלים בעבודה קשה כזו. אמנם מגודל הדוחק וחביבות ישוב הארץ יקבלו עליהם עבודה כזו. ומבקשים מאת כבוד השר ליקח או להשכיר חלקה טובה בשדה כרמים וזתים אשר יושט עליו מאדוני הארץ לשום אותה תחת ידי האנשים ההמה לעבדה ולשמרה ולגדל עליה בהמות [ו]להתפרנס מפרי'. והאנשים אשר המה בעלי תורה יעמדו על משמרותם בתורה ועבודה בל תמוט²³⁵. והשר הנכבד הי"ו ינופף ידו עליהם להחזיקם ולתומכם לבל ישלחו בשינונם ועבודתם לנצח ויתחזק ברכים כושלות. ויהי זה לזכות ולזכרון לפני ה', להרים קרנו על השרים עד ביהגו"צ [=ביאת הגואל צדק] אמן.

231 מאיגרתו של ר' חיים מזרחי (לעיל, הערה 229) עולה, כי גם הספרדים פינו בית מיוחד עבורם. יהודית מציינת ביומנה כי "הבית אשר התארחנו בו היה בנין חדש ונאה יותר הרבה מאשר קוינו למצוא בעיר האומללה הזאת" (יהודית, עמ' 158).

232 מונטיפיורי הגיע לצפת כמה ימים קודם חג השבועות.

233 לאיגרת מצורף חותמו של אד"ם, ובו ניתן לקרוא "אברהם דוב מוז'ין[מניר]" (השווה לחותמו: כ"י 574, דף 24).

234 כ"י 574, דף 23. ראה לעיל, הערה 183.

235 גם באיגרת זו בולטת ההבחנה האופיינית לחברה המסורתית בין "האביונים", האמורים לעסוק בעבודת כפיים, לבין "בעלי תורה", שתפקידם ללמוד. ראה: י' ברטל, תכניות ההתיישבות (לעיל, הערה 127), עמ' 248.

נאום אברהם דוב מאוורוץ

ונא' חיים אורי פיביש הלוי²³⁶

ונא' יוסף יוזף הכהן²³⁸

ונא' דוב בעריש מבאר²³⁹

ונא' צבי בלא"א מו"ה אליעזר ליפמן²³⁷

נספח ה: "גמור" מאוורוץ' משנת תקפ"ג

לאחר מסירת המאמר להדפסה נתפרסמה תעודה חדשה לתולדותיו של אד"ם²⁴⁰. המהדיר, מנחם מנדל ויזניצר, שהסתפק בפיענוח הטקסט (המטושטש והקשה לקריאה) ולא עסק בפירושו, הודיעני כי כתב היד אינו ברשותו ואין הוא יודע את מקורו וגלגוליו. עם זאת, חותם האמת עולה מן המסמך ובשל חשיבותו למעמדו של אד"ם באוורוץ' אביאו שנית, בתיקונים קלים העולים מצילום כתב היד ששלח לי הרב ויזניצר בטובו.

הן אמת וצדק ניתן לכתוב איך שנעשה כבוד הח"מ [=החתום מטה] גמר אודות הרבני הנגיד מ"ה [=מורנו הרב] נתן במ"ה משה הכהן הנכתב באיזקאקעיש²⁴¹ דנארינסק וקבע דירתו בכאן ק' אווריטש על אופנים אלו, היינו שיתן מוהר"ן הנ"ל לקהל נארינסק סך חמישים ר"ח [=רובל חדש]²⁴² בעד העבר ולהנ"ל מיום דלמטה יתן מוהר"ן הנ"ל כל נתינתו והערכתו לקהל נארינסק. ונתפשו עם קהל מנארינסק שיתן מוהר"ן הערכה בעד עשרה נפשות לבד הדי נפשות שלו וגם הנגידאיימקעש²⁴³ השייכים לנארינסק יתן מוהר"ן הנ"ל כפי הערכה הנ"ל, ואין למוהר"ן הנ"ל ליתן הערכה לכאן אווריטש אפילו פ"א [=פרוטה אחת] לבד טאקסי²⁴⁴. והרבני הנגיד מ"ה מנחם נחום במ"ה יצחק אייזיק ואחיו מ"ה יהודא ליב הנכתבים באיזקאקעיש דכאן אווריטש ויושבים בישוב השייך לנארינסק יתנו לכאן אווריטש כל נתינתם והערכתם כפי אשר יערכו [אותם]. ומכאן ולהבא אין להם ליתן לק' נארינסק אפילו פ"א לבד מה שצריכים ליתן... כפי הערך, כ"ז [=כל זה] נעשה בפני הח"מ. ולראוי באתי עה"ח [=על החתום] יום ג' תקפ"ג לפ"ק.

נאום אברהם דוב מאוורוץ

236 קרוב משפחתי של אד"ם, ראה: לעיל, הערה 39: מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 118, הערה 12.

237 ראה: לעיל, הערה 100. שמו הושמט במכתב כפי שנרפס ביהודית.

238 ראה: לעיל, הערה 218.

239 נזכר בין החותמים מראש על בת עין, תר"ז. הוא, ככל הנראה, ר' בעריש ממונה הנזכר במפקד, עמ' 18. וראה לעיל, הערה 185. לאחר מות אד"ם שימש כממונה קבוע לצדם של ר' שמואל העליר, ר' משה דוד אשכנזי מטאלטשיב. ר' שמעון מפלעשט (לעיל, הערה 219) ואחרים, ובכהונתו זו התמיד לפחות עד תרי"ב. שמו המלא הוא יששכר דוב בעריש, ראה: אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 183 (ח' בכסלו תרי"ז). ארבעת האישים הללו החתומים על אגרת ביתרנסת האר"י (נזכרה לעיל, הערה 126), באגרת הם מכנים עצמם 'חור' ומשגחי' וכולגינו קיק חסידים', ראה: מאורעות צפת (לעיל, הערה 6), עמ' 158.

240 נחלת צבי — במה למשנת החסידות ותולדותיה, ג. בניברק תשי"ן, עמ' קד.

241 זהו, כנראה שיבוש המלה הרוסית סקאסקה, או רוויסקאיייה סקאסקה, שמשמעה: רשימת אנשים, שנערכה בזמן מפקד לשם חישוב מס הגולגולת. אני מודה למר דן חרוב שביאר לי מלה זו.

242 אולי שיבוש של רויכ = רובל כסף. ראשי תבות רוי"ח או ר"ח אינם נפוצים, אם כי מצויים הם במקורות חסידיים, למשל בכתב הרבנות שנתנה קהילת קרמיניץ בתק"פ לר' מנחם איריבך, ראה: נחלת צבי, שם, עמ' קג. ויכוח על פירוש ראשי תבות אלה במסמך חסידי מסוף המאה התשע-עשרה, ראה: א' רובינשטיין, "על כתיביר מאגרת הבעש"ט לר' גרשון מקוטוב", ספר מרגליות, ירושלים תשל"ג, עמ' קעו, הע' 10; מ"ש באומינר, "עוד לאגרות הבעש"ט וחתנו לרבי אברהם גרשון מקוטוב", סיני, עב (תשל"ג), עמ' רעד.

243 קרא: נרדימקה, הכוונה, כנראה, ליתרת המס שעדיין לא שולמה והעתידה להיגבות במשך השנה.

244 הכוונה למס העקף שהוטל על רכישת בשר.

"גמר" זה הנו הסכם בין שתי משפחות לבין קהילותיהן, שנערך ונחתם על ידי אד"ם. מדובר בבעיית רישום מנהלית של יהודים המבקשים להסדיר את מעברם ממקום למקום. על-פי החוק הרוסי, שעיצב למעשה את דפוסי המגורים והרישום של יהודי "תחום המושב", אמור היה כל יהודי להתגורר בקהילה בה הוא רשום. בפועל, נעו כמובן יהודים והחליפו מקומות מגורים בהתאם לצרכיהם, אולם פורמלית נשארו שייכים לקהילה שבה נרשמו לראשונה. קהילה זו לא ויתרה על מסייהם השונים — הן המס שנועד לצרכיה הפנימיים של הקהילה והן המס אותו היתה צריכה הקהילה לשלם לשלטון²⁴⁵. בתהליך הרישום היו מעורבים מספר גופים בעלי עניין: השלטון הרוסי שהיה מעוניין ברישום יעיל ומציאותי של נתיניו לצרכי שליטה, מסוי וביקורת (ולשם כך אכן ערך מפקדי אוכלוסייה מעת לעת), וה"קהל" שנוקק למסייהם של תושבי הקהילה ולא הסכים לוותר על גריעתם ממצבת התושבים הרשומים ללא תמורה ראוייה. יהודי שביקש לעבור ממקום למקום היה רשאי לעשות כן אך חוייב לקבל את אישור ה"קהל" ואת אישור השלטונות²⁴⁶. רק כך — על רקע כלכלי מובהק — ניתן להסביר את דרישת קהל נורינסק כי משפחה בת ארבע נפשות (ללא ספק משפחה עשירה), הרשומה כתושבת נורינסק אך מתגוררת בפועל באוורוץ', תשלם את מסייה השונים כאילו היו בה ארבע-עשרה נפשות! לעומת זאת, קהילת אוורוץ' הסתפקה במסייהם הרגילים של שני האחים הרשומים כתושבי אוורוץ' בעוד שבפועל הם מתגוררים "בישוב השייך לנארינסק", כנראה פרבר של העיר. נורינסק היתה קהילה קטנה ששכנה במרחק עשרים ורסטאות מאוורוץ' (במקום זה, אגב, נולד ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מורו של אד"ם); אוורוץ', לעומת זאת, היתה גם בירת מחוז אוורוץ' (פלך וולין), וגם הקהילה היהודית שבה היתה גדולה יותר²⁴⁷. אין קשר הכרחי בין מעבר המשפחות השונות, אין הן תלויות זו בזו והסכסוך אינו בין שתי המשפחות, אלא בין קהל נורינסק לבין נתן בן משה הכהן. העובדה שבאותו מעמד ניתן היה להסדיר החלפה של משפחה נוספת הקלה על ההסכם. קהילת נורינסק זכתה במסים גבוהים של המשפחה העוזבת וקיבלה בתמורה גם משפחה חדשה, אף היא כנראה בעלת יכולת כלכלית (כל צד מכונה "הנגיד") שעד כה שילמה מסייה לאוורוץ'. הפשרה עליה חתם אד"ם באה אפוא להסדיר את היחסים הממוניים שבין שתי הקהילות בעקבות תזוורתן של משפחות.

אד"ם מייצג למעשה את ה"קהל" של שתי הקהילות, זה האמור על-פי הגדרתו בתקנת 1804 לעסוק ברישום מדוקדק של התושבים ומסייהם²⁴⁸ — ופועל מטעמו. לפנינו אפוא דמות של טרום — רב מטעם, נוסח שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, הפועל גם כפקיד מטעם השלטון הרוסי ועוסק, כחלק בלתי נפרד מתפקידו כרב בעיר מחוז, בניהול פנקסי רישום של אוכלוסייה²⁴⁹. האם יש למעמדו כצדיק חסידי קשר לסמכות זו? יודעים אנו כי בעניינים אחרים ה"קהל" הכיר "בלגיטימיות של פעולתו של המנהיג החסידי שהופיע בשמו"²⁵⁰ ויפה את כח הצדיק לבצע פעולות שונות. בזכות מעמדו המוסרי המיוחד של הצדיק נתקבלו הכרעותיו על לב הציבור יותר מאשר לו היה ה"קהל" מחליט על כך. ייתכן ואף כאן, הצטרפו יחד שלושה גורמים: מעמדו העל-טריטוריאלי המיוחד של אד"ם כצדיק; מעמדו כרב בעיר מחוז הפועל מטעם ה"קהל" ומחליפו; ומעמדו כפקיד ממונה מטעם השלטונות, המבשר את ראשיתו של תהליך רתימת הרבנות המקומית לצורך יישום המדיניות הריכוזית של האבסולוטיזם הרוסי על הקהילה היהודית שב"תחום המושב".

245 ראה: ר' מאהלר, דברי ימי ישראל — דורות אחרונים, ג, מרחביה 1955, עמ' 161.

246 ראה: סעיף 46 בתקנות 1804. בתוך: ש' אטינגר, "תקנת 1804", העבר, כב (תשל"ז), עמ' 108. J.D. Klier, p. 138. על מידת יישובן בפועל של תקנות אלו, ראה: ש' אטינגר, "היסודות והמגמות בעיצוב מדיניותו של השלטון הרוסי כלפי היהודים עם הלוקות פולין", העבר, יט (תשל"ב), עמ' 34.

247 פרטים על אוורוץ', ראה: ברוקהאוס-עפרון, מילון אנציקלופדי (ברוסית), כרך 21, סט. פטרבורג 1897, עמ' 674-673.

248 ראה: סעיף 54 בתקנות 1804, אטינגר (לעיל, הערה 246), עמ' 109-110; קליר (לעיל, הערה 246), עמ' 132-133.

249 בחירתם של רבנים בעירי פלך ומחוז היתה זקוקה לאישור של הנהלת הפלך, ראה: סעיף 50 בתקנות 1804, אטינגר, שם, עמ' 109. כדוגמה נוספת לרב שעסק אף הוא ברישום אוכלוסין, ניתן להצביע על ר' אבלי פאסולר מווילנה, ראה: ע' שוחט, מוסד "הרבנות מטעם" ברוסיה, חיפה תשל"ז, עמ' 9.

250 ח' שמרוק, "החסידות ועסקי החכירות", ציון, לה (תשל"ז), עמ' 191.

נְשִׁלָּם

מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה היהודי

ספר שישי

העורך: יוסף הקר